

dr Janusz Panasiewicz
Zamojskie Towarzystwo „RENEANS”

Przybliżenie lokalizacji
zamku hrubieszowskiego
– nowe wskazania w *Opisaniu
statystycznym miasta Hrubieszowaz*
12/24 maja 1860 r.¹

Opis zawiera wiele ważnych i nieznanych dotąd informacji związanych z rozwojem infrastruktury miasta i aktywnością zawodową jego mieszkańców. Najważniejszym odkryciem jest jednak wiarogodna wskazówka do lokalizacji hrubieszowskiego zamku. Jest ona o 100 lat starsza od rzekomych wykopaliskowych ustaleń prof. Wiktora Zina, które następująco zinterpretowała Teresa Fabijańska-Żurawska²: *Z tego też czasu*

- 1 Archiwum Państwowe w Lublinie, zespół: *Rząd Gubernialny Lubelski [1811–] 1837–1866 [–1870], Wydział Administracyjny* (dalej APL, KWL i RGL) sygn. 471 – *AS Opisu statystycznego miast powiatu hrubieszowskiego, 1860–1864*, s. 45–95. Pisownię poprawiono i ujednolicono. Kopia dokumentu, sporządzona czarnym atramentem na zgiętym na pół błękitnym papierze maszynowym formatu zbliżonego do A3, tworzy 26-kartkowy zeszyt z zapisanymi 50 stronami, z których każda podzielona jest na dwie kolumny. Na lewych umieszczono tekst administracji magistratu, podpisany przez sekretarza (*imię – b.d.*) Sidorskiego oraz burmistrza Hrubieszowa M. Zawadzkiego. Na siedmiu prawych kolumnach (pozostałych nie zapisano) naniesiono uwagi naczelnika powiatu hrubieszowskiego do tego opisu, podpisane przez radcę kolegialnego (*imię – b.d.*) Bobakowa i pomocnika naczelnika powiatu (*imię – b.d.*) Zabon... Zgodność kopii z oryginałem przechowywanym w aktach magistratu potwierdził 22/3 listopada 1860 r. jego sekretarz K. (?) Łaniewski. Tekst opisu podzielono na 33 punkty (sformułowanie 32. informuje, że miasta otrzymały z Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych pytania do sporządzenia opisu). Kopię wszyto do poszytu sygnatury tegoż urzędu tytułem „na wierzchu”, w związku z czym archiwalna numeracja strony tytułu znalazła się w połowie tego opisu, a numer środkowej na jego początku.
- 2 T. Fabijańska-Żurawska, *Hrubieszów – dzieje miasta i jego zabytków*, Hrubieszów 1993, Biblioteka Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego, t. XIX, s. 6.

zapewne pochodzi również barokowo – klasycystyczny dwór zw. *Du Château*, stojący na terenie dawnego zamku. Burmistrz Zawadzki podał jednak urzędowi gubernialnemu, że w przeszłości postawiono na miejscu zamku budynki biurowe (zachowane do dzisiaj) ówczesnego hrubieszowskiego starostwa. Przylegają one od południa do obecnej ul. 3 Maja (Pocztowej w 1825 r., a Nowej w 1859 r.), od wschodu do dworu *Du Château*, a od zachodu do zachowanej obecnie już tylko częściowo drogi wybudowanej na polecenie ks. Stanisława Staszica ok. 1803 r., a prowadzącej dawną koroną grobli młynowej do Podzamcza i Pobereżan. Z tej drogi jest wjazd na wewnętrzny dziedziniec biur, które w wyniku późniejszej rozbudowy uzyskały obecny kształt rozciągniętego kwadratowego pierścienia. Samodzielnie taka pojedyncza wzmianka sugerowałaby bardzo skromne rozmiary tego zameczku, sprowadzające go w zasadzie swą wielkością do dworu obronnego. Dopiero w zestawieniu z zapisami protokołów Rady Gospodarczej Towarzystwa Rolniczego Hrubieszowskiego uzyskano kolejną wskazówkę pozwalającą co najmniej podwójnie poszerzyć tę lokalizację w kierunku zachodnim, co czyniłoby z niej znacznie większych rozmiarów założenie obronne (przy wciąż tylko domniemanym jej południowym zasięgu do brzegu skarpy południowej odnogi Huczwy).

Protokoły RG TRH pozwoliły ustalić także daty zabudowy *Zamczyńska*. Najstarsze żądanie komisarza obwodu hrubieszowskiego związane z zapewnieniem warunków do pracy jego biura pochodzi z 12 lipca 1828 r.³, z groźbą: *aby biuro tej dykasterii do innego miasta dla braku porządnego lokalu przez rząd monarchiczny przeniesionym nie był*. RG była zainteresowana udzieleniem pomocy: *zamiarem jest RG aby dom Tow. dla pomieszczenia rzeczonoego biura i innych, tudzież dla wygody w przejeździe Najjaśniejszych familii⁴ w mieście Hrubieszowie wymurowanym został*. Jednak zważając na wysokie koszty wzniesienia takiego budynku, próbowała umieścić biuro w starym obiekcie, którym dysponowała. Dopiero gdy okazało się to niemożliwe z racji jego złego stanu, nabyła inną kamienicę w Rynku. Pisała wówczas (15 lipca 1834 r.) do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego⁵: *Zakupienie domu lub wystawienie*

---

3 APL, TRH, sygn. 10 – *Księga uchwał Rady Gospodarczej Towa. Rol. Hrubiesz. od d. 4 paździer. 1817 do 1829*, vol. 1, s. 377–385.

4 Przez Hrubieszów prowadził wówczas główny szlak militarny Uściąg – Wrocław. TRH remontowało go przed każdym przejazdem znaczącej osobistości, np. wielkiego księcia Konstantego. W 1823 r. dla cara Aleksandra I ks. Staszic zorganizował tam uroczyste powitanie przez stowarzyszoną w TRH ludność. APL, TRH, sygn. 10, *op. cit.*, s. 121–136.

5 APL, TRH, sygn. 11 – *Księga uchwał Rady Gospodarczej Towarzystwa*, vol. II, 1829–1845, s. 144.

nowego kosztem Towarzystwa Rolniczego na pomieszczenie biura obwodowego i przyjmowanie w czasie przejazdu [...] Najjaśniejszego Pana, przez rząd nalegającym było, [...] powodowana tym naleganiem RG z mocy art. 80 Ustawy nie widząc w całym mieście Hrubieszowie dogodniejszego placu i gmachu, jak kamienica w środku [Ryn]ku będąca Wolnickiego, mając do tego swoje widoki na celu, nabyła pomienioną kamienicę⁶. W innym protokole, z 20 lipca 1836 r., zanotował⁷: Ludwik Kaczkowski drugim podaniem swoim doprasza się, ażeby plac obok apteki będący za biurem obwodowym przy „Górnej Śluzie”⁸ sytuowany, tytułem wynagrodzenia za szkody przez upust wody od rzeczonyj śluzy urządzone, we własnym jego obok będącym ogrodzie mógł mieć nadany i aby na przyszłość kroki zaradcze obmyślonymi zostały. Sugerowało by to, że już w 1836 r. biura obwodu tam funkcjonowały.

Po zachodniej stronie drogi do grobli⁹ wybudował okazały dworek (z czasem rozbudowany) burmistrz Hrubieszowa, „urodzony” Józef Kalicki. Pierwszy raz wziął udział w posiedzeniu RG TRH 1 kwietnia 1822 r. jako I radca¹⁰. RG w dniu 21 lipca 1824 r. rozpatrywała jego wniosek: 12./ W Kalicki burmistrz miasta i I radca prosi RG o wyznaczenie placu z gruntów Tow. w mieście Hrub. będących na wymurowanie dla siebie domu. I zdecydowała: Ad. 12./ Do żądania W Kalickiego burmistrza miasta Rada przychyliła się z oznaczeniem czynszu złp 9 corocznego¹¹. Burmistrz wystąpił 3 sierpnia 1825 r. o 3000 złp pożyczki i ją otrzymał¹²: ad. 9/ Stosownie do prośby P Kalickiego pożyczka deklaruje się odpowiednio do kondycji przez tego podanych złp 3000. Niebawem 30 sierpnia 1826 r.: Prezes TRH przedstawił Radzie: plan i anszlag¹³, które P Józef Kalicki po zatwierdzeniu przez komisję rządową, komunikuje Radzie, oświadczając iż podług takowego planu ma murować dom w Hrubieszowie, pokryć ony dachówką z prośbą aby Rada z swej strony rzeczony

6 Lekarz obwodu Wojciech Wolnicki, oprócz praktyki medycznej, trudnił się spekulacyjnym obrotem nieruchomości. TRH przejęło od niego kamienicę w rogu Rynku Nowego i ul. Lubelskiej za poręczenie kredytu Franciszka Rehana, który zbiegł z funduszami do Lwowa, a ponieważ groziła zawaleniem, kupiło drugą.

7 APL, TRH, sygn. 11, *op. cit.*, s. 248–259.

8 Plac nad śluzą jałową, gdzie składowano materiały do jej remontu. PL, zespół 636, sygn. 145, *op. cit.*

9 Potocznie nazwanej z czasem „śluzą”.

10 APL, TRH, sygn. 10 – *Księga uchwał Rady Gospodarczej Tow. Rol. Hrubiesz.*, vol. I, od d. 4 paździer. 1817 do 1829, s. 38 (na dwa miesiące przed zatwierdzeniem statutu TRH przez cara Aleksandra I, które zmieniło charakter prawny Towarzystwa z prywatnego w darowiznę).

11 *Ibidem*, s. 182–193.

12 *Ibidem*, s. 260–272.

13 Kosztorys.

plan zaaprobowała. Co też się i stało¹⁴: *Ad. 6./ Rada Tow. przejrzawszy anszlag wybudować się mającego domu przez Józefa Kalickiego w Hrubieszowie, takowy zatwierdza. Wybudować się zaś, czyli wymurować, dozwalając już poprzednio przy nadaniu placu i obowiązując aby po zakończeniu onego zamieścił dom do ksiąg hipotecznych¹⁵. Udzielono mu wówczas kolejnej transzy 1000 złp pożyczki: Rada dozwala pożyczkę obowiązując aby w terminie przeznaczonym przez sąd do regulacji hipoteki i niniejszą kwotę pożyczkową podał do stanu biernego przy swoim domu murowanym. Na posiedzeniu RG 30 lipca 1827 r. burmistrz złożył kolejne podanie¹⁶: 16./ W Kalicki burmistrz podał swą notę aby placu temuż przez Tow. z ogrodów Na Zamku¹⁷ na czynsz wieczny nadanego dodano mu z ogrodu łokci 7 na szerokość [...], z placu do potrzeby Tow. zostawionym. W tym także RG przychyliła się do jego prośby.*

Na współczesnym planie Hrubieszowa zamek, jedynie według *Opisania statystycznego*, byłby położony pomiędzy obiektami oznaczonymi cyframi: 3 (dom burmistrza) i 5 (dwór *Du Château*). Zabiegi burmistrza Kalickiego o powiększenie nadanej mu działki kosztem przebiegającej obok drogi do grobli stawu młynowego, przyniosły kolejne uściślenie tej lokalizacji. Zwrot z *ogrodów Na Zamku* sugeruje dalsze jego przesunięcia w kierunku zachodnim co najmniej o jedną działkę¹⁸ (zbliżyło to zdecydowanie jego położenie do lokalizacji późniejszego dworu postarocińskiego ujętego w *Opisaniu zamku hrubieszowskiego*¹⁹ z 1802 r.). Antoni Wiatrowski w 1957 r.²⁰ pisał: *Miasto miało wówczas wygląd obronny. Od wschodu oddzielała miasto od Wójtostwa głęboka fosa, a raczej rzeka zwana Motłwą. Od południa broniła miasto rzeka, od zachodu fosa zamkowa, dalszego ciągu, której dziś domyśleć się nie możemy, natomiast od północy fosa biegła korytem rzeki, która dzisiaj biegnie starodawnym miejscem. [...] w południowej stronie stał zamek, a w bliskim sąsiedztwie jego wznosił się kościół parafialny*

---

14 APL, TRH, sygn. 10, *op. cit.*, s. 285–288.

15 Dla zapisania udzielonych pożyczek na jej *pierwszej czystej połowie* (połowie wartości nieruchomości), co wówczas gwarantowało pierwszeństwo w dochodzeniu roszczeń od niesolidnego dłużnika.

16 APL, TRH, sygn. 10, *op. cit.*, s. 337–348.

17 Użycie tego terminu przez burmistrza Kalickiego w 1827 r. nie tylko potwierdza informację w *Opisaniu statystycznym* z 1860 r., ale i dowodzi, że taka nazwa była stale używana przez mieszkańców Hrubieszowa.

18 Systematyczny nadzór archeologiczny nad pracami ziemnymi prowadzonymi w tej części miasta może przynieść z czasem ostateczne ustalenie położenia zachodniej fosy zamku.

19 J. Panasiewicz, *Własność ks. Stanisława Staszica na terenie miasta Hrubieszowa*, „Zeszyty Staszycowskie 9”, Piła 2014, s. 159–176, aneks, s. 173–175.

20 A. Wiatrowski, *Dzieje Hrubieszowa: w świetle źródeł, dokumentów i zabytków Historycznych*, wyd. 2, 1998, s. 49.

i drugi z klasztorem OO. Dominikanów. Wolno sądzić, że taka lokalizacja byłaby fortyfikacją zbyt obszerną i trudną do obrony. Prawdopodobnie za skromne były też sugestie prof. Wiktora Zina i starosty Zawadzkiego. Zwrot użyty przez Kalickiego pozwala zaproponować bardziej zbliżoną do rzeczywistości wielkość zamku. Na planach, uwzględniając uwagi obu burmistrzów, zasugerowano kolorem niebieskim prawdopodobną lokalizację zamku w kierunku wschód – zachód.

Zamojska Delegatura Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie żadnej dokumentacji badań archeologicznych prof. Zina nie posiada, co może sugerować, że wyników swych prac nie opublikował – ale czy je sporządził, także nie wiadomo. Najbliższy jego współpracownik z Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej, prof. Bonawentura Maciej Pawlicki (Honorowy Obywatel Miasta Zamościa) oświadczył, że niczego takiego na oczy nie widział²¹. Czy może to sugerować, że badań takich nie było? Dlaczego w takim razie lokalizacja uwidoczniiona na jego rysunku jest zbieżna z odkrytym dopiero w XXI w. *Planem sytuacyjnym śluzy jałowej*²² i informacjami obu burmistrzów?

Czy takie wątpliwości mogą kwestionować jego ustalenia prezentowane w audycji telewizyjnej o odkryciu fundamentów zamku, czy też raczej świadczą, że w nawale pracy²³ nie znalazł na to czasu? Czyżby prezentowany szkic profesora był tylko wizją artysty, mającą podbudować dumę lokalnej, a napływowej w większości, powojennej społeczności miasta? Kolejne pytanie budzi umieszczenie na rysunku murowa-

21 Autor, gromadząc dokumenty o własności ks. Staszica na terenie miasta, próbował dotrzeć do planu hrubieszowskiej starówki z czasów okupacji (zawierającego plac po kamienicy na rogu ul. Lubelskiej i dom przed mostem zamojskim), jednak bez rezultatu. Wydział Geodezji Starostwa Powiatowego udostępnił mu plany domu i ogrodu doktora TRH Ludomira Dubiszewskiego oraz *Ogrodu Rusalka*, jednak ten jeden arkusz gdzieś zaginął. Podejrzewając, że w latach 60. ówczesne władze mogły prof. Zinowi go wypożyczyć, zrodził się pomysł wyprawy do Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej, z którym mniej więcej w tym okresie prof. Zin się rozstał, ale gdzie mógł się zawieruszyć w pozostawionych szpargałach. Jednak obyło się bez wyjazdu, bo w tym czasie prof. Pawlicki z tego wydziału rozpoczął wykłady dla studentów Wyższej Szkoły Zarządzania i Administracji w Zamościu. Udało się go uchwycić w przerwie pomiędzy wykładami gdzieś ok. 2008 r. i porozmawiać na temat planu hrubieszowskiej starówki (z 1941 lub 1942 r.). Prof. rozłożył ręce i oświadczył, że prof. Zin zabrał ze sobą na ul. Kanoniczą (do swojej nowej pracy) wszystkie materiały poutykane w szafach na korytarzu wydziału. Gdy został zapytany o znajomość dokumentacji z hrubieszowskich wykopalisk – i tym razem udzielił tej samej odpowiedzi.

22 J. Panasiewicz, *Własność ks. Stanisława Staszica...*, op. cit., s. 169.

23 Prof. Zin w liście do stryjecznego brata Igora pisał 8 X 1989: *Co u mnie? Bardzo dużo roboty i odpowiedzialności. Pracuję sporo w kraju i w USA, są to kościoły i kaplice. Jestem naczelnym architektem Jasnej Góry i szefem odbudowy Krakowa...* Ze zbiorów rodziny Igora Zinia.

nej baszty (i notatki o niej) w sytuacji, gdy żadna wzmianka w źródłach tak o niej, jak i o ewentualnym donżonie się nie zachowała. Prof. Henryk Gmiterek²⁴ cytował: *Zamek ten został doszczętnie zniszczony w 1648 r. Przeprowadzający w 1664 r. rewizję starostwa lustratorzy stwierdzili, że „zamku żadnego i dworu nie zastaliśmy, bo podczas nieprzyjaciela koronnego jako miasto, tak i zamek wszystko pogorzało, czego dotychczas nie budowano i nie restaurowano, tylko mieszkanie dla p. podstarościego²⁵ postawiono*. Czy ten lakoniczny zapis lustratorów mógłby sugerować, że hrubieszowski zamek miał wyłącznie drewniano-ziemne obwałowania? Czy raczej świadczy o zupełnym braku zainteresowania technicznymi szczegółami budowy fortyfikacji urzędników skarbowych i skupieniu przez nich uwagi jedynie na kwestiach finansowych (ustaleniu rzeczywistych dochodów budżetowych dóbr koronnych po zniszczeniach wojennych), dla opisanie których ich oddelegowano?

Opisy Hrubieszowa na podstawie publikowanych źródeł archiwalnych powinny być starannie gromadzone i sukcesywnie weryfikowane. Nieaktualny obecnie tytuł karty ewidencyjnej zabytku założonej dla *Dworu Sejmiku Powiatowego* powinno się skorygować, podobnie jak i opis Jerzego Krzyżewskiego²⁶ (dr Władysław Golakowski był dopiero trzecim jego właścicielem).

Dzięki uprzejmości dr. Józefa Niedźwiedzia powyższe domniemanie, oparte na odkrytych archiwaliach, można było uzupełnić o jego ustalenia z nadzorów archeologicznych prowadzonych w tej lokalizacji w październiku 2001 r.²⁷ Pisał tam:

Częste odbudowy miasta po zniszczeniach sprawiły, że teren starówki hrubieszowskiej kryje w ziemi liczne ślady dawnego osadnictwa. Przy braku znacznych funduszy, jakie pociągają za sobą stacjonarne badania wykopaliskowe, nadzory archeologiczne stają się w chwili obecnej jedyną dostępną (a zarazem konieczną) metodą badań.

Jeden z obiektów (1) był dużych rozmiarów (zarejestrowano jedynie jego odcinek o długości 770 cm). Jest to prawdopodobnie fragment fosy okalającej zamek. Jej dno w północno-wschodnim narożniku wykopu zarejestrowano na głębokości

---

24 H. Gmiterek, *W czasach staropolskich (XVI–XVIII wieku)*, [w:] *Dzieje Hrubieszowa*, t. I, *Od pradziejów do 1918 roku*, pod red. R. Szczygła, Hrubieszów 2006, s. 119–147, s. 125.

25 J. Panasiewicz, *Własność ks. Stanisława Staszica...*, *op. cit.*, s. 172: *Rekonstrukcja dworu postarościńskiego w Hrubieszowie z 1802 r.*

26 J.L. Krzyżewski, *Hrubieszów starą pocztówką opisany*, Lublin 2007, s. 80.

27 J. Niedźwiedź, *Dokumentacja z nadzorów archeologicznych podczas prac ziemnych przy budowie budynku mieszkalnego przy ul. 3-go Maja w Hrubieszowie*, Zamość 2001.

ok. 5 m (wg wierceń geologicznych). Uchwycono jedynie wycinek obiektu, gdyż dalsza część pozostawała poza wykopem. Strop obiektu zarejestrowano na głębokości ok. 60 cm, a jego dno zanotowano (na podstawie wierceń geologicznych) na głębokości ok. 500 cm od powierzchni. W północno – wschodnim narożniku wykopu zanotowano na głębokości 170 cm od powierzchni ślady zwęglonej belki ułożonej łukowato. Kilka dalszych warstewek złożonych z ziemi szarej, ziemi szarej przemieszanej z lessem, warstwy ziemi z grudami polepy oraz warstewki lessu, również ułożone były łukowato i opadały w kierunku południowym.

Fragmentarycznie odsonięty obiekt nie pozwala na jego dokładną chronologię. Jest to prawdopodobnie fosa, którą wtórnie użytkowano jako swego rodzaju dół śmietniskowy. Obiekt nie został wyeksplorowany do dna, a tylko zabytki z jego dna mogłyby go datować²⁸.

Opis statystyczny ujawnił ponadto ważną informację o niebezpiecznym uwarunkowaniu geologicznym miasta w postaci kurzawki (zwanej mada), która zablokowała budowę publicznego ujęcia wody, skazując mieszkańców na korzystanie z usług woziwodów (na zagrożenie epidemiczne wynikające z braku studzien zwrócili uwagę już austriaccy oficerowie, autorzy opisu z 1783 r. do kreślonej mapy Miega²⁹).

Wyłącznie z powodu kurzawki nie zachował się najważniejszy reprezentacyjny budynek miasta – ratusz przy Starym Rynku, co zubożyło wartość zabytkową starówki Hrubieszowa. Jego plany dowodzą, że był obiektem okazałym jak na tej wielkości miasteczko prywatne Towarzystwa Rolniczego Hrubieszowskiego³⁰.

Burmistrz nie wspominał jednak o prawdziwych przyczynach odwlekania przez budowniczego powiatu udzielenia zgody na odbudowę ratusza, która znana była budowniczym już w 1844 r. Dotyczyła ona budynku TRH położonego na rogu ul. Lubelskiej i Nowego Rynku. Otóż RG TRH na posiedzeniu w dniu 8/20 marca tegoż roku została poinformowana, że *Na skutek oświadczenia P budowniczego powiatu potrzeba wyma-*

28 Ibidem, s. 3–6, 11–14, 18.

29 *Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1779–1783*, t. 8, cz. A, wyd. A. Janeczek przy współpr. B. Dybasia i Ł. Walczego, Warszawa 2015, s. 136–145: *Rzeka Huczwa jest bardzo grząska, ma jednak w głębi dno piaszczyste; jej brzegi są otoczone łąkami, znacznie zabagnionymi. Woda jest taka jak powszechnie, latem ze względu na posmak bagienny zdatna dla ludzi tylko w ostateczności, zaś dla bydła zawsze.*

30 J. Żywicki, *Urzednicy: architekci, budowniczowie, inżynierowie cywilni... Ludzie architektury i budownictwa w województwie lubelskim oraz guberni lubelskiej w Królestwie Polskim w latach 1815–1915*, Lublin 2010.

ga przygotowania dębów sto na kraty pod mury do tej kamienicy³¹. Zarówno tam, jak i pod ratuszem występowała kurzawka, która wymagała zastosowania dębowych pali pod fundamenty. Fakt, że zarówno dwór Du Château, jak i dworek Kalickiego nie wykazują żadnego negatywnego wpływu podłoża na ich konstrukcję, może sugerować, że wzniesiono je na stabilnym podłożu.

Zestawienie zawodów, zaludnienia, przemysłu, substancji mieszkaniowej i katastrof budowlanych powodowanych przez kurzawkę będzie przydatne dla badających historię gospodarczą Hrubieszowa. Można żywić nadzieję, że do przewodników trafią podane w *Opisie statystycznym* nazwy ulic³², przypominające historię ich nazewnictwa, oraz przybliżona lokalizacja zamku z potwierdzonym archeologicznie położeniem fragmentu jego fosy.

Kopia

*Opisanie statystyczne miasta Hrubieszowa*³³

1. *Miasto Hrubieszów*

2. *Położone jest w guberni lubelskiej, powiecie hrubieszowskim, okręgu hrubieszowskim, dekanacie r.l³⁴. i r.g.³⁵ Hrubieszów, należy do parafii Hrubieszów.*

- a. *wyznania rzymskokatolickiego*
- b. *wyznania greckokatolickiego*
- c. *wyznania niechrześcijańskiego*

3. *Położenie środkowe miasta jest wiejskie, otoczone z dwóch stron wzgórzami. Przedmieście Sławęcín jest położone za rzeką Huczwą, przytyka z jednej strony do lasu miejskiego.*

Miejscowość nie jest zdrowa albowiem wywiera szkodliwy wpływ na zdrowie ludzkie woda rzeczna w czasie lat suchych w odnodze znacznie

---

31 APL, TRH, sygn. 11 – *Księga uchwał Rady Gospodarczej Towarzystwa*, vol. II, 1829–1845, s. 625–635: 8/20 III 1844 r., sesja nadzwyczajna nr 138: *Na odmurowanie kamienicy w „Rynku” m. Hrub. będącej a od lat przeszło 6 domaganej, po zatraceniu pierwiastkowego planu i anszlagu przez rząd, zaledwie w t.r. przystąpiono do formowania i oddania takowego. Na skutek oświadczenia P budowniczego powiatu potrzeba wymaga przygotowania dębów sto na kraty pod mury do tej kamienicy.*

32 Zob. J. Panasiewicz, *Hipoteka miasta Hrubieszowa*, „Archiwariusz Zamojski” t. XV/XVI, Zamość 2016/2017, s. 143–191.

33 Dla uporządkowania zapisu zrezygnowano z zamieszczenia dwóch równoległych tekstów, a uwagi naczelnika powiatu umieszczono za opisem magistratu.

34 *Ritus latinum.*

35 *Ritus graecus.*

się zmniejszająca i napływem z koryta rzeki nieoczyszczona. Studzien ani źródojów miasto nie ma.

Środek miasta oblany jest z dwóch stron wodą, z jednej samym korytem rzeki Huczwy z drugiej odnogą tejże. Jest głęboka stóp 15³⁶. Szeroka stóp 36 [~10,9 m] w samym korycie, a na odnodze głębokości 8 stóp [~2,4 m], szerokości stóp 36, a podczas największych wezbrań głębokości w korycie stóp 24 [~7,3 m], a szerokość połączona z Stawęcinem stóp 236 [~80 m], na odnodze głębokości stóp 51 [~15,5 m], szerokości stóp 108 [~33 m].

Na odnodze rzeki znajduje się most długości stóp 122 [~37 m] łączący miasto z przedmieściem Podgórze, obecnie skutkiem nadzwyczajnego napływu kry w porze puszczenia śniegów i lodów w rb. zniszczony prawie zupełnie.

4. **Taryfy do opłaty mostowego** żadnej nie ma, o ustanowienie której miasto za rządu austriackiego w r. 1811³⁷, jako ówczasnie swym kosztem most za złp 7000 wybudowało, upominało się, lecz rozruchy wojenne porzuciły dalsze reklamacje. Na korycie rzeki jest most długości stóp 62 [~19 m] również na grobli od stawu przy młynach mostów dwa po stóp 48 długości [~14,5 m]. taryfy do poboru mostowego nie mające, do Towarzystwa Rolniczego należące.

Zakłady przemysłowe:

na tej rzece są trzy młyny do dominium pod nazwą Towarzystwa Rolniczego Hrubieszowskiego należące.

Rzeka nie jest spltawną, ruchu nawigacyjnego ani przystani nie ma.

5. **Przez miasto przechodzi trakt pocztowy** do Lublina, Uścituğa, Zamościa, Dołhobyczowa – w ogólności komunikacja z okolicami jest łatwa.
6. **Odległość miasta** w którym się mieści powiat okrąg od miasta okręgowego miasta Chełma wiorst³⁸ 50^{1/2}, powiatowego Krasnegostawu wiorst 52 [~55,5 km], gubernialnego Lublina wiorst 116^{1/2} [~124 km], od miasta Warszawy wiorst 268 [~286 km] położone.
7. **Rozległość miasta** przy jego założeniu nie jest w przywileju fundacyjnym oznaczona. Graniczyło ówczasnie jak i obecnie z włościami:
- na wschód z Gródkiem i Mienianami.
  - na południe z Bohorodycą, Wolicą, Pobereżanami i Czerniczynem.
  - na zachód z Obrowcem, Nowosiótkami i Moniatyczami.
  - na północ z Świerszczowem Djakonowem i Teptiukowem.

36 Jednostka miary, nawiązująca do przeciętnej długości stopy ludzkiej. W różnych krajach miała inną długość, zmieniała się także na przestrzeni wieków. Miara rosyjska wprowadzona w Królestwie Polskim w 1849 r. = 0,3048 m (~4,5 m).

37 Najpóźniej 8 maja 1809 r.

38 Wszędzie w podstawie *werst* = 1,06678 km (53,87 km).

Od czasu tego granice miasta się nie zwiększyły ani pomniejszyły. Nadmienić tylko wypada, że przy odnawianiu kopców granicznych w r. 1788 nastąpił między wsią Obrowcem a przedmieszczanami miasta Hrubieszowa Sławęcín spór, o Zarośle krzakami Lipice zwane, na Lisich górach obejmujące powierzchni morgów³⁹ 12, sążni⁴⁰ 256½ [~0,11 ha] przytykające do gruntów miejskich i pastwiska morgów 54 [~30,2 ha] sążni 245 [~11,2 ara], z których pierwsze przez Komisję Urbarialną decyzją z dnia 31 lipca 1788 w kontrawersji, a pastwisko do wspólnej używalności obydwóch wsi pozostawione zostało i w takim stanie do dziś dnia istnieje. Zaś wedle lustracji w roku 1564 spisanej w Archiwum Ogólnym Królestwa Polskiego w księdze nr 2 na stronicy 2477 znajdującej się, rozległość gruntów ówczesnie wynosiła łanów⁴¹ całych i rozdzielonych 56¼ ogrodów miejskich różnie leżących osiem. A także lustracji w roku 1661 sporządzonej łanów miejskich wedle inkwizycji było tylko 54½.

Regestr urbarialny w roku 1788 sporządzony obejmuje rozległości miasta z przedmieściami w ogóle morgów 4609 sążni 1374 a w szczególności w polach ornych morgów 2981 sążni 1309, w łąkach i ogrodach morgów 1572 sążni 340, w lasach morgów 55 sążni 1334.

8. **Obecna rozległość w obrębie miasta** na podstawie rejestru pomiarowego w roku 1821 zdziałanego, z wyłączeniem przedmieścia Sławęcina, obejmuje w sobie powierzchni: – ziemi
- pod siedzibami morgów 21, prętów⁴² 292, stóp 404;
  - pod kościołami prętów 2209, stóp 38;
  - pod cmentarzami grzebalnymi morgów 4, prętów 147, stóp 32;
  - pod placami czyli ogrodami morgów 93, prętów 177, stóp 84;
  - pod ulicami i rynkiem morgów 39, prętów 225, stóp 12;
  - pod wodami morgów 7, prętów 197, stóp 89;
  - pod zaroślami łoziną w której się legły wilki, a dziś zamienionymi na pastwiska morgów 7, prętów 212, stóp 40.

Czyli w ogóle włók 5, morgów 25, prętów 260, stóp 99.

9. **Z zasady pomiaru urbarialnego** w roku 1788 sporządzonego w obrębie miasta szczegółowa rozległość gruntów wynosi:
- gruntów ornych pszennych włók 39, morgów 23, prętów 79;
  - żytnich włók 67, morgów 22, prętów 274;
  - ogrodów włók 22, morgów 29, prętów 33;

---

39 Morga nowopolska = 56,016 ara (~6,72 ha).

40 Sążeń kwadratowy = 4,5522 m².

41 Łan chełmiński, nazywany też włóką: 1 łan = 30 morgów ~ 17,955 ha.

42 Pręt = 18,662 m.

- d. łąk włók 6, morgów 18, pretów 96;
- e. pastwisk włók 15, morgów 26, pretów 4;
- f. lasów nieurządzonych(?) morgów 20.

Staw należący do dominium oraz jeziora w obrębie miasta znajdujące się, powierzchnia których nie przemierzona, po odtrąceniu wyżej okazanego rozmiaru wód rejestrem pomiarowym w punkcie 8. lit. f. okazanym w przybliżeniu wynosi włók 17, morgów 10, pretów 183.

1. Mieści się w obrębie miasta i folwark Wójtostwo zwany z mocy przywileju króla Władysława 1400 roku nadany, potem przez starostę hrubie[szowskiego] sobie przywłaszczony, dziś zostaje w posiadaniu emfiteutycznym lecz zawsze dominium directum należy do Towarzystwa Rolniczego, obejmuje w sobie powierzchni włók 3, morgów 12, pretów 75;
2. Folwark pod nazwą św. Ducha – dochód z tego przeznaczony jest na utrzymanie domu przytułku, zostaje w wieczystej dzierżawie, obejmuje w sobie powierzchni włók 4, morgów 29, pretów 146.

Gospodarstwo prowadzone jest przez mieszkańców zwykłe rolnicze, trzy-polowe, które zaspokaja ich własne domowe potrzeby i utrzymania inwentarzy. Zbývające od miejscowości produkty w ziarnie spieniężane są przez nich w miejscu. Z ogrodów produkują mieszkańcy znaczną ilość cebuli, którą do ościennych miast na sprzedaż wywożą.

10. **Przywileje nadane miastu** są następujące:

1. Przywilej fundacyjny miasta z wsi Rubieszowa w Ziemi Chełmskiej położonej, na miasto Hrubieszów przez Najjaśniejszego Władysława Jagiełły króla polskiego wydany jest w roku 1400 w dzień św. Michała Archaniola we Lwowie, którym Wójtostwo Bartłomiejowi mieszczańskiemu⁴³ za sto grzywien⁴⁴ kursującej monety groszy praskich⁴⁵ a według polskiej w każdej grzywnie zawierającej się groszy 48 sprzedał. Temuż Wójtostwu dwa łany gruntu, łąkę, przez samego Bartłomieja wójta sobie wymierzoną, nadał. Sadzarokę na rzece Huczwie urządzić i młyn do użytku wszelkiego mlewa ziarna, wyjąwszy słodów, wystawić dozwolił. Połowę przychodów takowych z kramów i siedlisk piekarskich, szewckich, rybackich, także przychodów z cieplicy, która przez niego miała być wybudowana. Przeznaczył również z kar prawnych trzeci grosz, zaś z czynszu szósty grosz przydał.

43 W podstawie *hełmskiemu*.

44 Jednostka masy używana w średniowieczu w Polsce, Czechach i na Rusi oraz jednostka płatnicza: 1 grzywna = 20 groszy = 60 szelągów. Z 1 grzywny srebra bito 60 monet praskich lub 48 groszy praskich.

45 W podstawie *pragskich*.

Wszystko to z prawem dziedzicznym dla niego samego. Jego sukcesorów i ich następców, z obowiązkiem wszakże aby w każdej wyprawie wojennej sam Bartłomiej i jego sukcesorowie z dzidą i jednym łukiem królowi i jego sukcesorom służyli.

Na kościół dwa łany gruntu także wolne dwa ogrody i plac na dom przeznaczony.

Podatek albo kontrybucję dla rządcy kościoła z każdego łanu, wedle zwyczaju miast innych Ziemi Ruskiej i opłacanego przez obywateli hrubieszowskich corocznie temuż oddawać zalecił.

Grunta w granicach wsi Hrubieszowa mieszczanom wymierzyć rozporządził, a każdego roku po upływie lat 10-iu wolności około święta św. Marcina złp 3 z każdego łanu czynszu, jako posesorom tychże gruntów i za dziesięcinę groszy sześć opłacać postanowił. Ogród na wypust różnego bydła i pastwisko przeznaczył.

Miastu prawa magdeburskie nadał. Sprawy wszelkie za występki i zbrodnie karane być miały wedle uznania sądu samego wójta chociażby na śmierć, lub króla, gdy każdy z mieszkańców hrubieszowskich, listem z pieczęcią królewską zapozwanym zostaje. Wyłączając wójta mieszczan i obywateli miasta Hrubieszowa spod jurysdykcji i mocy wszystkich wojewodów, kasztelanów, starostów, sędziów, podsędków, innych oficjalistów i ich namiestników w sprawach wielkich i małych jako to: złodziejstwa, krwi rozlania, zabójstwa, członków obcięcia, wszystkich szkaradnych występków, gdyby byli pozwani odpowiadać nie powinni, ile że karaniu tych sądów nie podlegli.

Przywilej ten oryginalny w czasie najazdów tatarskich utracony został. Ekstrakt tegoż przywileju autentyczny przez Najjaśniejszego Zygmunta III w Warszawie dnia 10 maja 1606 roku, następnie przez Najjaśniejszego Władysława w Warszawie dnia 25 sierpnia 1640, tudzież przez Najjaśniejszego Jana Kazimierza w Warszawie dnia 8 czerwca 1658 roku potwierdzony.

2. Przywilej Najjaśniejszego Zygmunta Pierwszego w Piotrkowie na sejmie generalnym w piątek przed św. Agnieszką roku 1526 wydany, co tłumaczenie z łacińskiego oryginału obejmuje:

„My chcąc w lepszym stanie urządzić miasteczko nasze Hrubieszów w Ziemi Chełmskiej położone, w nim wolną karczmę i przedawanie trunków do niej prowadzanych, dla pewnej wiadomości i osobliwej naszej królewskiej łaski pozwolić i postanowić umyśliliśmy, jakoż postanawiamy terazniejszym listem naszym, w której to karczmie prawo i wolność, tudzież używania pożytków burmistrzom i rajcom mianowanego miasteczka, terazniejszym i w czasie przyszłym być mającym – nadajemy i pozwalamy na zawsze, wiecześnie i ażeby sami burmistrzowie i rajcowie karczmę pomie-

nionych szynków z wszelką całością prawa panowania i własności pożytków wszystkim i każdego z osobna przychodów i zysków z tejże karczmy podług czasów wychodzących trzymali i w posesji swojej mieli, tudzież na wygodę i potrzebę pomienionego miasteczka Hrubieszowa obracali.

Tymże przywilejem na instancję JW. JM Pana na Tęczynie wojewody sandomierskiego, bełskiego, hełmskiego, ratyńskiego, krasnostawskiego, mieszczan wszystkich i każdego z osobna od podwód furmańskich konnych i rozwożonych pościąg i kurierom królewskim należących na cały rok uwolnił, a potwierdzony jest przez Najjaśniejszego Władysława w Warszawie dnia 5 stycznia 1643 roku.

3. Przywilej Najjaśniejszego Władysława IV w Krakowie, podczas sejmku szczęśliwej koronacji, dnia 16 marca 1633 r. wydany mieszczanom na wolny pobór mostowego. Z powodu, że mieszczanie przyjęli na siebie obowiązek wybudowania mostu i reperacji grobli, byle tylko myto na rozchód naprawy obracać mogli, które by na gruncie w tej mierze było postawionym.

Po sprawdzeniu na gruncie przez wyznaczonych do tej czynności, według powszechnych królestwa konstytucji i rewizorów, którzy grunt miasta Hrubieszowa i miejsca jego błotniste pilnie przejrzeni. Tymże więc przywilejem postanowiono pobór cła czyli myta, iż mieszczanie hrubieszowscy od każdego konia po groszu jednym od kupców i furmanów przyjeżdżających, od trzód wołów przez ten most przechodzących, od każdego wołu i bydłców po groszu jednym, bez żadnej jakiegokolwiek sprzeczki i przeszkody pobierać mają.

Pod kondycją aby mieszczanie mosty i groble w służbie opatrywali, reperowali i poprawiali, potwierdzony jest przez Najjaśniejszego Jana Kazimierza w Warszawie dnia 8 lipca 1650 roku.

4. Przywilej Najjaśniejszego Jana Kazimierza w Warszawie dnia 8 lipca 1650 r. wydany, przez który potwierdzone zostały służebności miastu nadane:
  - a. Przywilejem Najjaśniejszego Władysława IV w Krakowie podczas sejmku szczęśliwej koronacji dnia 16 marca 1633, który potwierdza;
  - b. Przywilej Najjaśniejszego Zygmunta Augusta na sejmie powszechnym w Piotrkowie w piątek przed niedzielą mięsapustową⁴⁶ w roku 1652 co do wolności opłacania myta wydany;
  - c. Drugie prawo takie śp. Najjaśniejszego Zygmunta Augusta pod datą we środę przed świętym Janem Chrzcicielem w roku 1550

---

46 Ostatki, zapusty – święto ruchome.

- wydane, zawierające w sobie darowiznę pewnych placów mieszczanom hrubieszowskiem;
- d. Inne zaś Najjaśniejszego Stefana króla, które w sobie obejmuje potwierdzenie przywilejów Najjaśniejszego Zygmunta Augusta na wyż[lej] pomienione place pod datą 5 lutego 1558 roku w Warszawie;
- e. Najjaśniejszego Zygmunta Pierwszego zawierając w sobie darowizny rynkowej od wszelkiego zboża i miodu mieszczanom hrubieszowskiem uczynione, pod datą w Krakowie w dzień piątkowy po święcie św. Marcina roku 1532 wydany, i f. Najjaśniejszego Zygmunta pod datą w Warszawie dnia 5 marca 1619 roku wydany, zawierający w sobie potwierdzenie praw św. pamięci sukcesorów na wolny wrąb lasach do starostwa horodelskiego i lubomelskiego⁴⁷ należących;
5. Przywilej Najjaśniejszego Zygmunta w Brześciu Litewskim w sobotę przed świętem św. Tomasza Apostoła roku 1518 wydany z powodu donacji kłeki pożaru, jako też pustoszenia przez Tatarów miasta, że w czasie pożaru utracili prawa na używanie sadzawki miejskiej, nazwanej Nowa Grobla wedle drogi chełmskiej pospolitej i gościńca cerkwi ruskiej koło przedmieścia hrubieszowskiego Chrusty nazwanego. Z mocy używalności onej i dziedziczenia bez przerwy w spokojności ile że sadzawka ta do samych obywateli miasta Hrubieszowa należała. Na przyszość sadzawkę z spustami do niej należącymi od Andrzeja na Tenczynie wojewody lubelskiego za zwrotem wyłożonych wydatków na jej poprawienie odebrać i na ich oraz pospólstwa użytek przeznaczył. Przywilej ten potwierdzony został przez Najjaśniejszego Jana Kazimierza w Warszawie dnia 18 lipca 1650 roku.

Opisane powyżej przywileje confirmowane są przez Najjaśniejszego Jana Trzeciego w roku 1682 dnia 7 lipca w Jaworowie i przez Najjaśniejszego Augusta Drugiego w roku 1720 dnia 28 listopada w Warszawie. Żydzi posiadają przywilej Najjaśniejszego Stefana w Krakowie z dnia 12 grudnia 1578 roku nadany, a przez Najjaśniejszego Zygmunta Trzeciego w Krakowie dnia 19 maja 1588 confirmowany, zapisany do ksiąg grodu horodelskiego na piątej niedzieli święta po Wielkanocy 1659 roku, którym przyznano im używalność postawionej szkoły, domy szkolników i kantorów żydowskich od kontrybucji miejskich i dworskich uwolniono. Dozwolono im prowadzić wszelkie handle wszelkimi towarami tak w mieście jako i na przedmieściach,

---

47 W podstawie lubomirskiego.

bić woły i różne bydła a w mieście sprzedawać. Jatek ile tylko będą w możności mogą zaprowadza, w nich towary sprzedawać i przekupować. Browary mieć, piwo, miody, gorzałkę sprzedawać i inne jakiegokolwiek trunki szynkować. Domy tak w mieście jako i przedmieściach skupować i w nich mieszkać i wszelkie handle wedle upodobania prowadzić wolno im, i prerogatyw na równi z mieszczanami hrubieszowskimi używać pozwala, ile że ci wszelkie ciężary wspólnie z mieszczanami ponoszą i ponosić powinni. Z rzeźniczego rzemiosła piętnaście kamieni łaju⁴⁸ rzezańcy żydowscy do zamku hrubieszowskiego i trzy faski gwoździ ciż Żydzi oddawać zobowiązani. Powyższa wiadomość znajduje się w lustracji 1661 roku w Archiwum Ogólnym Królestwa Polskiego w księdze lustracji nr 29 części 5-iej na stronicy 137 i następnych umieszczona.

Uwaga.

Miasto posiadało herb, którego odciski na laku w aktach po-austriackich z roku 1786 w większym, a z roku 1804 w mniejszym obwodzie znajdują się.

Ten więc służył za pieczęć urzędową ówczesnego magistratu, opis tego jest następujący:

Na tarczy niewiadomego koloru po obwódce brzegowej gładkiej następuje napis „*Sigillum civitatis Hrubieszów*”, potem następuje obwódka, zdaje się, że kolorowa, czyli z liści dębowych, w środku tej obrączki jest głowa jelenia, czyli też daniela z uszami i z rogami, a między rogami są dwa krzyże jeden nad drugim, po bokach zaś głowy rok 15-50.

Przez kogo by ten herb miastu nadany i jakie by nosił nazwisko pisemnego dowodu nie ma. To tylko jest prawdopodobne, że w roku 1550 przez Zygmunta Augusta przywilejem 4-ym, pod lit. c. opisanym były rozdawane place pomiędzy mieszczan. Jaka więc król miał pobudkę do rozdawania placów, takąż samą musiał mieć i do nadania herbu miastu⁴⁹.

48 A. Wiatrowski, *Dzieje Hrubieszowa w świetle źródeł, dokumentów i zabytków historycznych*, Hrubieszów 1998, wyd. 2, s. 44: Rzeźników, których liczbę trudno określić, czynsz ich arendując żydzi i dają 36 kamieni łaju [...].

49 Odmiennej opinii przedstawił R. Szczygieł, *Lokacja miasta na prawie niemieckim i jego dzieje do końca XV wieku*, [w:] *Dzieje Hrubieszowa*, t. I, op. cit., s. 87-102, s. 102: Wraz z otrzymaniem prawa miejskiego zrodziła się w Hrubieszowie potrzeba ustalenia godła miasta. Samorząd, jak i zapewniało prawo magdeburskie, pozwalał bowiem na prowadzenie kancelarii miejskiej, która wystawiała dokumenty i pisma urzędowe. Jednym z najważniejszych środków ich uwierzytelnienia była pieczęć z wizerunkiem znaku herbowego. Zapewne z inicjatywy fundatora miasta, króla Władysława Jagiełły, otrzymało miasto wizerunek głowy jelenia z rogami. Pomiędzy nimi umieszczono podwójny krzyż, tzw. Patriarszy, który był herbem Jagiellonów i od czasów pierwszego ich przedstawiciela na polskim tronie widniał na pieczęciach koronnych. Warto zauważyć, że podobny wizerunek otrzymał lokowany także przez króla Władysława w 1397 Leżajsk.

Zdaje się atoli najpewniej, że za odznaczenie się mieszkańców miasta Hrubieszowa w boju z Turkami lub Tatarami w roku 1550.

11. **Mieszkańcy**, tak chrześcijanie jako i Żydzi opłacają czynsz dominium directum jaką jest instytucja Towarzystwa Rolniczego Hrubieszowskiego przez śp. księdza Stanisława Staszica ministra stanu w roku 1822 wydanem dobroczynnej ustawy w miejscu dziedzica ustanowionej, a potwierdzonej przez śp. Najjaśniejszego Aleksandra I cesarza i króla, mianowicie: Czynsz pod nazwą Huszczy, o którym inwentarz z roku 1788 wspomina, jako daninę prywatną pieniężną, którą zamiast dowożenia zboża z miasta Hrubieszowa do wsi Huscie mieszkańcy płacić powinni, takową więc płacą chrześcijanie i Żydzi każdorocznie po rs 79 ko[p]. 75.

Żydzi zaś sami płacą czynsz pod nazwą Hiberny, który w lustracji z roku 1765, łojowym, par kannym, goździowym, wodny rocznie rs 95 ko 75.

Z placów dominialnych Towarzystwo Rolnicze Hrubieszowskie pobiera rocznego czynszu rs 72 ko 13.

Razem rs 257 ko 63.

Prawo propinacji na teraz służy Towarzystwu Rolniczemu Hrubieszowskiemu, z którego dochodów na rzecz kasy ekonomicznej miejskiej, jak lustracja z roku 1765 świadczy, starosta hrubieszowski samowolnie dochód ten miastu zabrał i od pomienionego roku dominium directi płaci rocznie po rs 75.

Dochody stałe na rzecz kasy miejskiej:

a.	czynsz z 6 placów	rs 8 k. 40;
b.	wynagrodzenie od Towarzystwa Rolniczego za propinację	rs 75 k. – ;
c.	z dzierżawy targowego i jarmarcznego	rs 163 k. – ;
d.	z dzierżawy jatek mięsnych	rs 120 k. 95;
e.	z dzierżawy łąk miejskich	rs 64 k. 18;
f.	z dzierżawy rybołówstwa	rs 45 k. –
g.	z dzierżawy dochodu czopowego	rs 1037 k. – ;
h.	z dzierżawy miar i wag	rs 25 k. 49;
i.	z dzierżawy dochodu akcyzy od wina	rs 16 k. 13;
k.	z wieczystej dzierżawy 22-ch straganów	rs 79 k. 20;
l.	z procentu 4% dochodów skarbowych konsumpcyjnych na utrzymanie bydłobójni	rs 244 k. 4;
ł.	z prowizji od kapitałów i remanentów	rs 226 k.35;
m.	procent od pożyczki udzielonej mieszkańcom na kupno bydła	rs 77 k. 50;
n.	kanon od procederystów i rzemieślników	rs 796 k. 95;
o.	od nadania prawa miejskiego	rs 9 k. – ;

p. dochód z procentu 6% od sprzedaży
materiałów stemplowych

rs 5 k. 20.

Razem rs 29872,39

12. **Mieszkańcy** tak chrześcijanie jako Żydzi wystąpili z procesem przeciwko Towarzystwu Rolniczemu Hrubieszowskiemu o uchylenie się od opłaty czynszu pod nazwą Huszcza i Hiberna w roku 1833 lecz zapadłym wyrokiem Sądu Apelacyjnego Królestwa na dniu 5/17 lutego 1835 r. zapadłym – w procesie upadli.

13. **Ludność miasta:**

Śladu w aktach z lat poprzednich nie masz. O liczbie osiedlonych mieszkańców aż do roku 1815. Co do sposobu utrzymania lustracja z roku 1564 wspomina, że było piekarzów 23, szewców 9, rzeźników liczba niewiadoma. Lustracja z roku 1616 obejmuje tylko liczbę piekarzów 12, szewców 26, rzeźników również liczbę niewiadomą. Jedynie wedle opinii miasta z roku 1810 istniała w mieście Hrubieszowie fabryka sukienna wyrabiająca w lepszych gatunkach sukna jedna i garbarnia jedna, zaś wedle opisu historycznego miasta w roku 1815 było ludności:

chrześcijan dusz 2021;

Żydów dusz 1540.

W ogóle dusz 3561.

Sposób jej utrzymania był z kupiectwa towarami bławatnymi i sukiennymi, handlu za granicą zbożem, kramarstwa, przekupiectwa. Rzemiosła różnego rodzaju, liczba tych szczegółowo nieznana, oprócz że było handlów winnych 4, szynków trunków 34, a po największej części mieszkańcy zajmowali się rolnictwem. Wiadomości statystyczne z roku 1827 obejmują, że w roku tym miasto Hrubieszów liczyło ludności dusz 3992, z lat późniejszych aż do roku 1849 aka magistratu tej wiadomości nie dostarczają. Jako tylko, że w roku 1849 ludność wynosiła głów 6254, a co do utrzymania się:

akuszerów	1;	akuszerek	4;	aptekarzy	1;
architektów	1;	bednarzy	4;	blacharzy	2;
cieśli	6;	chirurgów	1;	cukierników	2;
dekarzy	2;	fabrykantów oleju	6;	felczerów i cyrulików	6;
furmanów	8;	garbarzy	2;	handlarzy świec	
				łojowych	6;
introligatorów	4;	kapeluszników	1;	kolektorów loterii	2;
kupców	10;	kominiarzy	1;	kowali	5;
kotlarzy	2;	krawców	39;	kramarzy	19;
kuśnierzy					
i czapników	22;	malarzy	1;	mosiężników	3;

<i>mularzy</i>	11;	<i>muzykantów</i>	3;	<i>mydlarzy</i>	3;
<i>piekarzy</i>	11;	<i>powroźników</i>	4;	<i>praczek</i>	7;
<i>przekupniów</i>	88;	<i>rękawiczników</i>	1;	<i>rybaków</i>	1;
<i>rymarzy</i>	1;	<i>rzeźników</i>	27;	<i>siodlarzy</i>	1;
<i>sitarzy</i>	2;	<i>ślusarzy</i>	2;	<i>stolarzy</i>	5;
<i>szewców</i>	74;	<i>szczotkarzy</i>	1;	<i>szklarzy</i>	3;
<i>szynkarzy soli</i>	23;	<i>szynkarzy wódek</i>	15;	<i>tandeciarzy</i>	2;
<i>tkaczy</i>	30;	<i>traktierników</i> ⁵⁰	1;	<i>woziwodów</i>	3;
<i>zegarmistrzów</i>	3;	<i>złotników</i>	3;		

W roku 1850 było ludności 6301;

1851	6380;
1852	6624;
1853	6542;
1854	6532;
1855	5902;
1856	5864;
1857	5852;
1858	5996;
1859	6249.

Co do sposobu utrzymania się:

<i>akuszerów</i>	1;	<i>akuszerek</i>	4;	<i>aptekarzy</i>	1;
<i>architektów</i>	1;	<i>bednarzy</i>	8;	<i>blacharzy</i>	3;
<i>cieśli</i>	2;	<i>chirurgów</i>	1;	<i>dekarzy</i>	2;
<i>farbiarzy</i>	1;	<i>felczerów</i>			
		<i>i cyrulików</i>	6;	<i>guwernantek</i>	2;
<i>handlarzy drzewa</i>	1;	<i>handlarzy świec</i>			
		<i>i łoju</i>	7;	<i>handlarzy szkła</i>	4;
<i>handlarzy zboża</i>	2;	<i>introligatorów</i>	3;	<i>kapeluszników</i>	1;
<i>kolektorów loterii</i>	3;	<i>kominiarzy</i>	1;	<i>kowali</i>	5;
<i>kotlarzy</i>	2;	<i>krawców</i>	36;	<i>kupców kramarzy</i>	19;
<i>kuśnierzy</i>					
<i>i czapników</i>	23;	<i>młynarzy</i>	1;	<i>modniarek</i>	3;
<i>mosiężników</i>	2;	<i>mularzy</i>	5;	<i>muzykantów</i>	7;
<i>parasolników</i>	1;	<i>szmuklerzy</i> ⁵¹	1;	<i>pensję utrzymujących</i>	2;
<i>piekarzy</i>	9;	<i>piernikarzy</i>	2;	<i>powroźników</i>	4;
<i>praczek</i>	6;	<i>przekupniów</i>	93;	<i>rękawiczników</i>	1;

50 Restaurator niższego rzędu, prowadzący jadłodajnię lub garkuchnię.

51 Prowadzących pasmanterię.

<i>rybaków</i>	2;	<i>rymarzy</i>	1;	<i>rzeźników</i>	26;
<i>siodlarzy</i>	1;	<i>sitarzy</i>	1;	<i>ślusarzy</i>	2;
<i>stolarzy</i>	8;	<i>szewców</i>	74;	<i>szklarzy</i>	3;
<i>szynkarzy soli</i>	24;	<i>szynkarzy wódek</i>	17;	<i>tandeciarzy</i>	3;
<i>tkaczy</i>	14;	<i>traktierników</i>	1;	<i>urzędników i oficjalistów publicznych</i>	40;
<i>waciarzy</i>	2;	<i>woziwodów</i>	3;	<i>zegarmistrzów</i>	3;
<i>złotników</i>	3;				

14. Teraźniejsza stała ludność:

<i>Podług płci:</i>	<i>męż.</i>	2817;
	<i>kob.</i>	3364.
	<i>Razem</i>	6181.

Podług pochodzenia narodowego:

<i>Polaków</i>	6102;
<i>Rosjan</i>	78;
<i>Niemców</i>	1.
<i>Razem</i>	6181.

Podług wyznań religijnych:

<i>rzymsko katolików</i>	1310;
<i>prawosławnych</i>	9;
<i>greko unitów</i>	1254;
<i>ewangelików</i>	3;
<i>starozakonnych</i>	3605.
<i>Razem</i>	6181.

Podług profesji i zatrudnienia:

<i>duchownych rzymskokatolickiego wyznania</i>		2;
	<i>greko-unickiego</i>	2;
	<i>żydowskich</i>	3;
<i>urzędników</i>	31;	
<i>nauczycieli</i>		
<i>rządowych</i>	11;	<i>akuszerok</i> 4; <i>aptekarzy</i> 1;
<i>bednarzy</i>	8;	<i>blacharzy</i> 3; <i>cieśli</i> 4;
<i>chirurgów</i>	1;	<i>cukierników</i> 2; <i>drelicharzy</i> ⁵² 21;
<i>drukarzy</i>	1;	<i>dystrybutorów tabaki</i> 1; <i>drwali</i> 6;

52 Tkacz wykonujący drelichy (gruba, mocna i gęsta tkanina bawełniana lub lniana, o splocie ukośnym, używana na ubrania robocze, pokrycia materaców, pokrowce, rolety itp.).

<i>fabrykantów Pieja[?]</i>	1;	<i>fabrykantów świec i mydła</i>	1; <i>faktorów</i>	3;
<i>farbiarzy</i>	1;	<i>felczerów i cyrulików</i>	6; <i>furmanów i najemnych</i>	8;
<i>garbarzy</i>	1;	<i>handlarzy drzewa</i>	1; <i>handlarzy świec łożowych</i>	7;
<i>handlarzy szkła</i>	4;	<i>handlarzy zboża</i>	4; <i>introligatorów</i>	3;
<i>inżynierów</i>	1;	<i>kolektorów loterii</i>	2; <i>kołodziei</i>	2;
<i>komisantów</i>				
<i>kupieckich</i>	1;	<i>kominiarzy</i>	1; <i>kowali</i>	4;
<i>kotlarzy</i>	3;	<i>krawców</i>	36; <i>kupców krajowych</i>	3;
<i>kupców kramarzy</i>	58;	<i>kuśnierzy i czapników</i>	28; <i>liwerantów</i> ⁵³	2;
<i>malarzy</i>	2;	<i>medyków</i>	4; <i>modniarek</i>	3;
<i>mosiężników</i>	3;	<i>mularzy</i>	5; <i>muzykantów</i>	6;
<i>piekarzy</i>	10;	<i>piernikarzy</i>	2; <i>powroźników</i>	3;
<i>posesorów</i>				
<i>emfiteutycznych</i>	1;	<i>praczek</i>	6; <i>przekupniów</i>	87;
<i>rolników</i>	311;	<i>rybaków</i>	3; <i>rymarzy</i>	2;
<i>rzeźników</i>	19;	<i>sitarzy</i>	1; <i>ślusarzy</i>	2;
<i>stolarzy</i>	8;	<i>szczotkarzy</i>	1; <i>szewców</i>	84;
<i>szklarzy</i>	4;	<i>szynkarzy soli</i>	24; <i>szynkarzy wódki</i>	16;
<i>tandeciarzy</i>	8;	<i>tokarzy</i>	1; <i>tragarzy</i>	12;
<i>traktierników</i>	1;	<i>waciarzy</i>	2; <i>wapniarzy</i>	1;
<i>weterynarzy</i>	1;	<i>woziwodów</i>	4; <i>zegarmistrzów</i>	3;
<i>złotników</i>	3.			

W ogólności sposób utrzymania się mieszkańców główny jest rolnictwo, rzemiosło, handel, a klasy wyrobniczej dzienny zarobek.

15. **Ludność w przecięciu:** od roku 1849 z obecnym obliczeniem stanowi małą różnicę, bo potraciwszy ubytek w epoce tych lat wskutek epidemii cholery, tyfusu, wydalenia się od lat kilkunastu z miasta w niewiadome miejsca, wcale nie zmniejszyła się lecz stosunkowo podwyższyła.

Profesje nie w każdej gałęzi procederów się zmniejszają lub zwiększają, różnica ta nie wywiera jednak wpływu na upadek miasta.

53 Dostawca prowiantu, paszy i innych materiałów dla wojska.

16. *Wyłączenie sześciu jarmarków i stu czterech targów w ciągu roku bywa ludności czasowo przebywającej do miasta wedle kontroli w interesach osobistych, już to do Biura Powiatu, Sądu i zakupem sprawunków, osób 942.*

17. **Zabudowania:**

a. *Liczba domów mieszkalnych murowanych:*

- *jednopiętrowych 13;*
- *parterowych 44;*
- *sklepów murowanych 28;*
- *drewnianych 543.*

b. *kościół po XX Dominikanach, murowany w roku 1736 wybudowany p[rzez] Józefa Kuropatnickiego kasztelana bieckiego, zmarłego dnia 2 stycznia 1742 roku, zamieniony na parafialny w roku 1819.*

Kościół greko-unicki, murowany kosztem dominialnym i parafian w roku 1810 wystawiony.

Domów modlitw żydowskich:

- *murowanych 2;*
- *drewnianych 1.*

Lecz ten ostatni budynek godny wspomnienia bo istniał już od końca roku 1578, ile że w tymże roku przywilej króla Stefana wybudowanie tego zatwierdzał i ten do dziś dnia istnieje.

c. *Dom rządowy administracyjny na biuro powiatu i mieszkanie naczelnika powiatu przeznaczony.*

Gmach piętrowy Szkoły Powiatowej Hrubieszowskiej pod zarządem Kuratorii Okręgu Naukowego Warszawskiego zostający, zajęty po byłym konwencie XX Dominikanów jeszcze w roku 1815 na Szkoły Podwydziałowe;

Szpital Powiatowy funduszem obywateli powiatu hrubieszowskiego nowo-wzniesiony. Gmach piętrowy ukończony w roku 1858 i w używalność wprowadzony;

Szpital Starozakonnych. Gmach murowany piętrowy z suterrenami, wybudowany w roku 1844 z funduszków dobrowolnych ofiar gminy starozakonnych na ten cel zbieranych przez zmarłego rabina Josia Kacenellen;

Dom drewniany parafialny r.l. dla przytułku starców i kalek wystawiony;

Dom drewniany parafialny r.g. dla pomieszczenia ubogich przy zabudowaniach tegoż kościoła istnieje.

d. *Zabudowania własnością kasy miejskiej będące:*

- *Dom miejski murowany, rudera szpecąca widok, o wystawienie nowego z fundamentu toczy się korespondencja z władzą wyższą, a o przyśpieszenie skutku każdorocznie magistrat czyni kilkakrotne przedstawienia, lecz te pożądanego celu nie odnoszą⁵⁴. Przez co konieczność najmu lokalu dla magistratu i mieszkanie burmistrza naraża kasę miejską każdorocznie na stratę 195 rs. Przyśpieszenie zaś budowy, obok usunięcia powyższej straty, stałoby się jedyną ozdobą miasta jako w punkcie pryncypialnym i zapewniło bezpieczeństwo przechodzącym, którego obecnie nie zabezpiecza, a obrywające się mury szpeceniem[?] i obawy są obrazem;*
- *Odwach wojskowy murowany do użytku korzystającego wojska;*
- *Jatki murowane rzeźnicze są wydzierzawiane przez licytację, z których dochód kasa miejska pobiera;*
- *Bydłobojnia⁵⁵ drewniana utrzymywana z procentu 4% z funduszu skarbu, czerpanego od dochodu z podatku konsumpcyjnego;*
- *Dom zajmowany na Szkołę Elementarną r.l. w złym stanie;*
- *Dom na przedmieściu Sławęcinnie mieszczący Szkołę Parafialną greko-unicką;*
- *Straganów czyli jatek piekarskich 22;*
- e. *Gospodarczo – przemysłowych miasto żadnych niema;*
- f. *Domów zajezdnych – jeden. Wysokość ubezpieczenia wszelkich zabudowań wynosi rubli srebrem 188.10.*

18. **W ślad lustracji z roku 1616** okazuje się, że istniał zamek królewski drewniany, w którym mieszkał najpewniej starosta hrubieszowski, albowiem daniny i czynsze oddawać temuż przywileje nakazują. O których lustracje wspominają, mianowicie, że za wolność wożenia drzewa do zamku z każdego domu miejskiego opłatę pieniężną naznaczono.

Na tym miejscu istniał budynek ze szczątków zamku wspomnianego pod nazwą Dworu Hrubieszowskiego, lecz ten skutkiem długiego trwania już pamiętnymi czasy, bo go urbariusz z roku 1788 obejmuje, upadł i na tym placu dziś jest pobudowane biuro powiatu⁵⁶. W roku 1858 powstał Szpital Powiatowy, gmach nowej struktury i jedna kamienica frontowa o jednym piętrze prywatnego właściciela w Ryнку Starym do ulicy krótkiej bokiem usytuowana.

---

54 Władze miały wiedzę o kurzawce i prawdopodobnie dlatego wstrzymywały zgodę na rozpoczęcie budowy, o ile nie była to już celowa robota powstrzymująca rozwój ziem polskich.

55 Pod nazwą „szlachtuz” wystąpiła w opisie zamku hrubieszowskiego z 1802 r. J. Panasiewicz, *Własność ks. Stanisława Staszica...*, op. cit., s. 159–176.

56 Ibidem, stał naprzeciw obecnej tablicy pamiątkowej ks. Staszica.

19. Szczegółowe place i ulice⁵⁷ są następujące:

1. Rynek Stary, w środku tego mieści się sklepów murowanych 38, kramów drewnianych 74, straganów piekarskich 24. Zabudowany jest z frontu domami murowanymi, między którymi czterema piętrowymi.
2. Rynek Nowy – projektowany – nieuporządkowany dotąd, w środku tegoż mieszczą się budowle w różnym kształcie i kierunku.
3. ulica Nowa. Na tej ulicy budowle są znaczniejsze, kościół parafialny, szkoły powiatowe, apteka, biuro powiatu i jeszcze domy murowane i drewniane ozdabiające też ulicę.
4. ulica Długa. Zabudowana jest domami drewnianymi różnego rozmiaru. Na tej ulicy znajdują się cztery domy nowej architektury.
5. ulica Bóżniczna.
6. ulica Dzielna.
7. ulica Górna.
8. ulica Rybna.
Na tych ulicach są zwykłe budowle mieszkalne.
9. ulica Lubelska. Przy tej znajduje się Szpital Starozakonnych i jeden dom murowany.
10. ulica Browarna. Na tej oprócz budowli gospodarskich, znajduje się dom piętrowy nieukończony i parterowy murowane.
11. ulica Krótka. Przy tej znajduje się domów murowanych piętrowych dwa i parterowych dwa.
12. ulica do Nowego Rynku prowadząca niezabudowana.
13. ulica Łazienna.
14. ulica Szewcka.
15. ulica Folwarczna.
16. ulica Dolna.
17. ulica Wójtowska.
18. ulica Kierkutowa.
19. ulica Gorzelana.
20. ulica Mostowa.
21. ulica Szpitalna.
Wszystkie są zabudowane domami drewnianymi, oprócz Szpitalnej, na której znajduje się dom piętrowy murowany.
22. ulica Podzamcze Górna.
23. ulica Podzamcze.

---

⁵⁷ Patrz: J. Panasiewicz, *Hipoteka miasta Hrubieszowa*, „Archiwariusz Zamojski”, t. XV, Zamość 2017, s. 143–191, s. 158.

Przy tych znajdują się domy drewniane zwyczajne.

24. ulica Sokalska. Zabudowana jest domami gospodarskimi rolniczymi, a na darowanym placu przez Towarzystwo Rolnicze Szpital Powiatowy z przyjazdu od Traktu Zamojskiego, widok piękny okazujący.
20. **Miasto ani w części nawet nie jest brukowane**, kanałów odpływowych niema. Materiałów do bruku potrzebnych w bliskości nie masz, a grunt miejscowy pod bruk jest bardzo niski i nieprzydatny. Materiały budowlane sprowadzane są z łatwością z lasów w odległości wiorst 21. Cena tych jest następująca: stopa budulca dębowego 12 cali średnicy z dostawą kop. 15; stopa budulca sosnowego 10 cali w □⁵⁸, z dostawą kop. 12; stopa budulca średniego $\frac{8}{9}$ cali grubego kop. 6; bal 4 cale gruby, 12 cali szeroki, 30 stóp długości, rs 2, kop. 10; tarcica $1\frac{1}{2}$ cala powyższego wymiaru rs 2, kop. 90; kopa łat rzniętych $\frac{2}{3}$ cala grubości, 24 stóp długości rs 9. Materiały mury: 1000 sztuk cegły dobrze wypalanej z dostawą rs 9; 1000 sztuk dachówki Holenderki owerstco[?] 28, z dostawą rs 30; fura piasku 12 stopowa z dostawą od 7 do wieczorem kop. 45;
21. **Gospodarstwo wiejskie** prowadzone jest przez mieszkańców rolników, których liczba 256 wynosi. Posiadają inwentarz do uprawy gruntów w liczbie koni sztuk 373, wołów zaś nie utrzymują⁵⁹. Wysiewają rocznie:
pszenicy korcy	586;	żyta	710;	owsa	581;
jęczmienia	281;	grochu	38;	tatarki	95;
kartofli	1800;	prosa	2;	lnu	6;
konopi	6.				
- Zbierają:
pszenicy korcy	3492;	żyta	10.200;	owsa	234;
jęczmienia	1124;	grochu	228;	tatarki	475;
kartofli	10.800;	prosa	40;	lnu	18;
– konopi	18.				
- Rozległość gruntów użytych pod uprawę powyższej produkcji: pod pszenicę włók⁶⁰,
mor.	16;	żyto	57 i 15;	owies	15 i 19;
jęczmień	9 i 11;	groch	2 i 15;	tatarka	6 i 10;
kartofle	6;	proso mor.	12;	len mor.	3;
konopie mor.	3.				

58 Oznaczenie kwadratu.

59 Dowodziło to zamożności hrubieszowskich rolników.

60 Staropolska włoka chełmińska równała się 17,955 ha.

22. **Zakładów do wydobywania z ziemi i przerabiania płodów mineralnych nie masz.**
23. **Zakładów przemysłowych nie masz. Fabryki znaczniejsze są:**
Wyrobów miedzianych 2;
– świec i mydła 1;
– oleju 1;
– garbarnia 1.
24. **Rzemiosła nie są w mieście tutejszym na drodze rozwoju.**
25. **Cechy rzemieślnicze są:**
Kowalski w połączeniu z bednarskim, stolarskim, murarskim, siodlarskim, blacharskim. Ten posiada przywilej od Zygmunta Trzeciego w dniu 19 lutego 1617 roku w Warszawie wydany. Oblatowany w grodzie horodelskim w dzień sobotni około święta Narodzenia Najświętszej Panny Maryi dnia 12 września 1578[?] roku.
Tkacki czyli płócienniczy, ten posiada przywilej przez Augusta Drugiego w Warszawie dnia 28 listopada 1729 roku, oblatowany w grodzie horodelskim w dniu i roku jak przywilej cechu powyższego.
Cech szewski. Posiada kopię przywileju Zygmunta Trzeciego w Warszawie dnia 7 marca 1616 roku wydanego.
Cech rzeźnicki niema żadnych przywilejów.
Cech kuśnierski. Posiada oryginalne przywileje Jana Kazimierza w Warszawie dnia 27 kwietnia 1655 roku wydany, potwierdzający przywileje Władysława IV i Zygmunta Trzeciego, oraz Jana Trzeciego w Jaworowie dnia 7 lipca 1682 roku potwierdzający powyższe przywileje.
26. **Targi odbywają się każdego tygodnia w dzień wtorkowe i piątkowe⁶¹. Jarmarki:**
1. *we wtorek po nawróceniu św. Pawła, czyli po dniu 19/25 stycznia;*
2. *we wtorek po św. Józefie, czyli po dniu 7/19 marca;*
3. *we wtorek po św. Stanisławie, czyli po dniu 8 maja;*
4. *we wtorek po ścięciu św. Jana, czyli po dniu 7/19 sierpnia;*
5. *we wtorek po św. Mateuszu, czyli po dniu 9/21 września;*
6. *we wtorek po św. Szymonie, czyli po dniu 16/8 października. Przedmioty najgłówniejsze na jarmarkach praktykują się: bydło, konie owce, trzoda chlewna, drób, ogrodowizna, produkty zbożowe i wyroby gospodarskie przywożone i przyprowadzane z ościennych wsi i miast. Ilości oznaczyć trudno, a przybliżona wartość być może rubli srebrem 16.350.*

61 Informacja koryguje czwartkowy termin targów podany przez R. Szczygieł, *Lokacja miasta na prawie niemieckim i jego dzieje do końca XV wieku*, [w:] *Dzieje Hrubieszowa...*, op. cit., s. 87–102, 100.

27. *Znajduje się handlowych składów i magazynów towarów trzy, jakimi są: towary kolonialne, jedwabne, tokerowe⁶², wełniane, bawełniane, płócienne, norymberskie futra i. tp. Średnio w tych znajduje się towarów za rs 35.000.*
28. **Władze i urzędy administracyjne:**
Naczelnik Powiatu;
Kasa Powiatowa;
Lekarz powiatu;
Inżynier Powiatu;
Budowniczy Powiatu;
Magistrat Miasta;
Ekspedycja Poczty;
Sądowe:
Sąd Policji Prostej i Sąd Pokoju;
Regent Okręgowy;
Komornik Sądowy;
Obrońców sądowych dwóch.
Skarbowe:
Kontroler Okręgowy;
Pomocnik kontrolera;
Urząd Skarbowy;
Podrewizor Dochodów Skarbowych Tabacznym;
Wojskowe:
Naczelnik Etapu;
Naczelnik Żandarmskiej Komendy;
Dowódca Inwalidnej Komendy;
Nadzorca Magazynu Żywności.
Zakłady naukowe:
Szkoła Powiatowa o 4-ch klasach;
Szkoła Wyższa Żeńska;
Szkoła Elementarna Męska;
Szkoła Elementarna Żeńska;
Szkoł greko-unickich dla obojga płci dwie.
30. *Znajduje się drukarnia, która wytłacza rozporządzenia władz wyszłe z biura powiatu do urzędów podrzędnych w sposobie cyrkulacji i przysposabia druki potrzebne dla urzędów administracyjnych.*
31. **Znajduje się:**

---

62 Strojów kobiecych na głowę?

- cukierń 2;
  - szynku wódek i piwa 16;
  - traktierni 1;
  - zajazdów 7;
  - jatek rzeźniczych 6;
  - jatek piekarskich 24.
32. *Co do tego punktu*⁶³ *nie nastrecza się więcej oprócz powyższych wiadomości.*
33. *Miasto nie wznosi się i nie upada, od lat kilkunastu znajduje się w jednakowym stanie, wszelako brak wody studziennej i zdrojowej na powiększenie osiedlenia się osób zamożniejszych lub zaprowadzenia fabryk przemysłowych, znaczny wpływ wywiera.*

W Hrubieszowie dnia 12/24 maja 1860 roku.

/-/ podpisano: Burmistrz Zawadzki, /-/ podpisano: Sekretarz Sidorski

*Zgodność niniejszej kopii wraz z oryginałem
w aktach magistratu znajdującym się świadczą.
Hrubieszów dn. 22 października/3 listopada 1860*

*Łaniewski Sekretarz
[dwie nieczytelne pieczęcie]*

Naczelnik powiatu hrubieszowskiego

Po przejrzeniu niniejszego opisu, wspólnie z swym pomocnikiem i porównaniu takowego z aktami i miejscowością, domieszcza z swej strony następujące objaśnienia i wnioski:

Ad 1. i 2. *Nie ma nic do nadmienienia.*

Ad 3. *Do utrzymania zdrowego powietrza w mieście, nader pożądaną było rzeczą aby znajdujące się młyny do Towarzystwa Rolniczego Hrubieszowskiego należące zostały zniesione⁶⁴, a będące wokół błota były osuszone, znajdujący się bowiem przy tychże młynach staw, zalewając okoliczne bagniste łąki wydaje szkodliwe wyziewy i czyni miasto zbyt błotnistym, zwłaszcza w czasie słotnej wiosny lub jesieni, przez co tworzy się wilgoć po domach szkodliwy wpływ na zdrowie ludzkie mający.*

---

63 Tak sformułowany punkt sugeruje, że sprawozdania miasta robiły według jednolitego wzorca?

64 APL, TRH, sygn. 10, *op. cit.* Pierwszą sugestią likwidacji młynów pod Hrubieszowem skierowano do TRH już w 1829 r.: *Prezes Tow. przedstawia Radzie odezwę komisarza obwodu z d. 22.02.rb. do nr 1423 wypadłą a w d. 1.03.r.t. doręczoną w przedmiocie zniesienia młynów na rzece Huczwie (posiedzenie RG d. 27 III 1829).*

Ad 4. Względem doprowadzenia tego do skutku, rząd przedsiębrał w ciągu lat kilkunastu energiczne środki, lecz takowe dotąd z powodu niezgodzenia się Towarzystwa Rolniczego niechającego tracić dochodu z młynów spełzły na niczym. Dopiero w roku bieżącym, gdy na wiosnę przez nadzwyczajny wylew wód grobla przy młynach w kilku miejscach przerwana, same młyny znacznie uszkodzone i boczna śluza upustowa zupełnie wyniesiona została, a przywrócenie tego wszystkiego do pierwotnego stanu nader wielkie pociągnęło by koszta, Towarzystwo Rolnicze samo uznając potrzebę zniesienia w mowie będących młynów, postanowiło takowe rozebrać i w miejscu istniejących na grobli śluz, wystawić jeden obszerny most, z którego opłatę taryfową pobierać mogło, iżby ten choć w części utracony dochód z trzech młynów zastąpiła.

Przedstawienie w tym przedmiocie łącznie z planami, wkrótce do władzy wyższej uczynione będzie i budowa mostu niezwłocznie rozpoczęta zostanie, tym więc sposobem zamierzone od tak dawna osuszenie miasta i oczyszczenie powietrza niezawodnie osiągnie się, jeżeli tylko taryfa mostowego nadana będzie. Aby zaś miasto na brak młynów wystawione nie było, Towarzystwo Rolnicze umyśliło ogłosić konkurencją do dzierżawy prawa młynowego, aby kto z kapitalistów lub też przez akcje urządzeniem młyna parowego zajął się, ku jakowemu celowi oddaje obszerną austerię murowaną, w której podobny zakład pomieścić się może, a w bliskości tychże na łakach nad rzeką Huczwą położonych, wielka ilość torfu, drzewo zastąpić mogącego wynalezioną została.

W zaprowadzaniu zaś w tutejszym mieście studzien wielka napotyka się trudność, albowiem lubo po zatwierdzeniu przed kilkoma laty przez Komisję Rządową anszlagu na sześć drewnianych studzien, jedną kopać rozpoczęto i znaczne na to fundusze użyto, jednakże dla napotykaney ciągle mady i iłu robotę zaprzestać musiano. Należałoby więc jeszcze próbować budowy studzien murowanych, które w podobnych wypadkach okazują się zawsze praktyczniejszymi.

Ad 4, 5. 6. 7. 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15 i 16. Co do punktów tych, jako z miejscowości zgodnych, nie ma nic do nadmienienia.

Ad 17. lit. D: Rozpoczęta w roku 1841 budowa domu miejskiego po pogorzeli dotąd ukończoną nie jest, liczne korespondencje w tym przedmiocie wywołały powtórne sporządzenie anszlagów na restaurację tegoż domu, które pod dniem 9/21 grudnia 1857 roku nr 24632 rządowi gubernialnemu przesłane zostały, lecz pomimo czynionych ciągłych przełożeń, a mianowicie ostatniego z dnia 12/24 listopada 1859 roku nr 23985 nie pozyskały jeszcze zatwierdzenia. Przyśpieszenie zatem zatwierdzenia powyższych anszlagów

jest wielce potrzebnym, gdyż to nie tylko przyczyniłoby się znacznie do upiększenia miasta, ale nadto zwolniłoby kasę miejską od corocznego wydatku na wynajęcie lokalu na magistrat i mieszkanie burmistrza w kwocie rs [rubli srebrem]: 195.

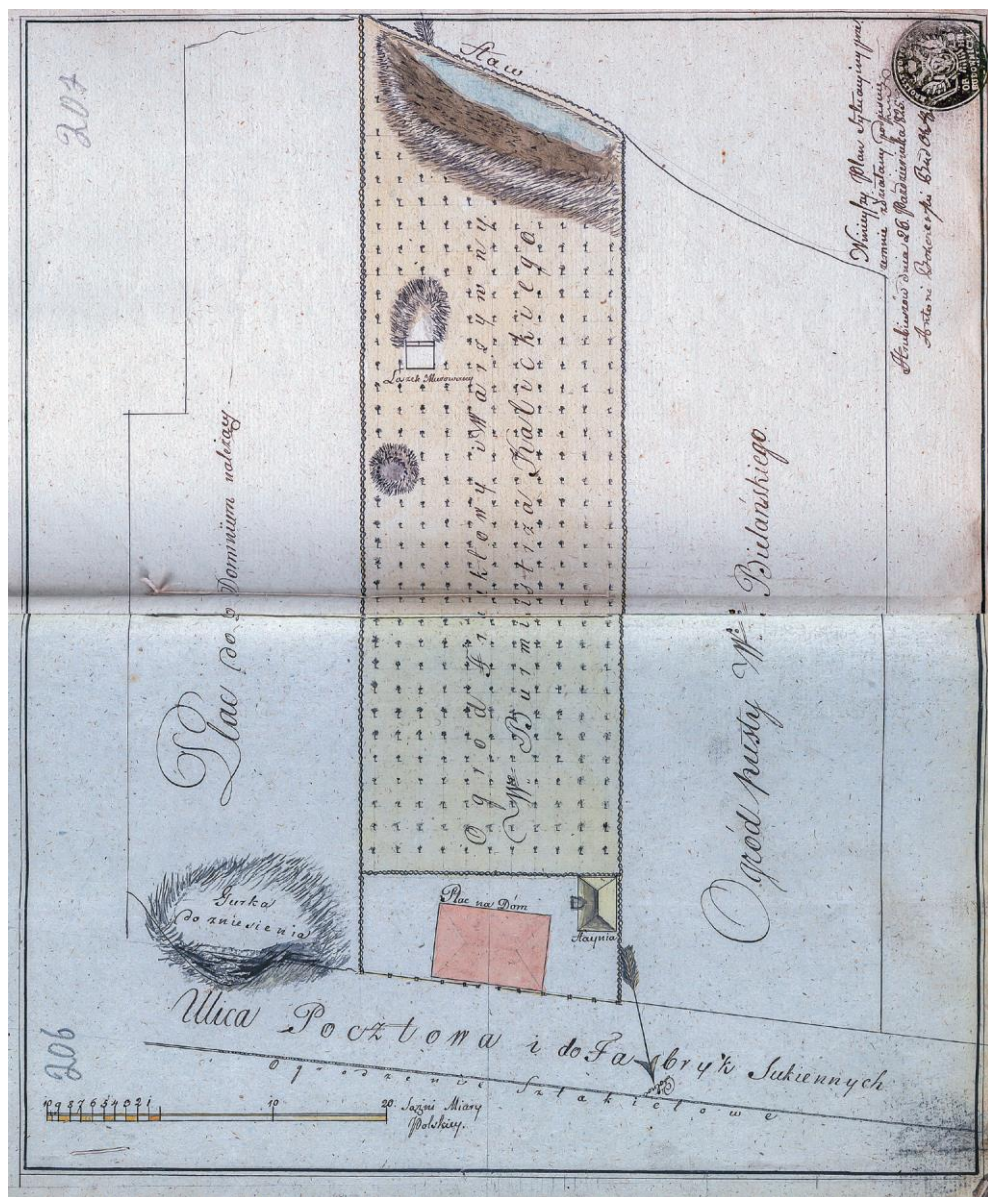
Ad 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31 i 32. Do tych punktów również nie ma nic do nadmienienia.

Ad 33. Dla zbyt utrudzonej szczególnie w porze wiosennej i jesiennej komunikacji, miasto nie wznosi się ani upada. Do rozrostu zaś onego rozkrzewienia handlu, polepszenia bytu mieszkańców, wielce by się przyczyniło połączenie szosą z głównym traktem Warszawsko Uściługskim w Raciborowicach, gdyż podczas złych dróg do Lublina i Warszawy i na odwrót, żadnych transportów czynić niepodobna, lecz w dopięciu tego celu wielkie towarzyszą przeszkody, bo kamień z okolic miasta Chełma więcej jak o wiorst 60 sprowadzać by potrzeba, a dla tej samej przyczyny oraz braku piasku i o wybrukowaniu miasta ani myśleć niepodobna.

W Hrubieszowie d. 30 maja/11 czerwca 1860 r.

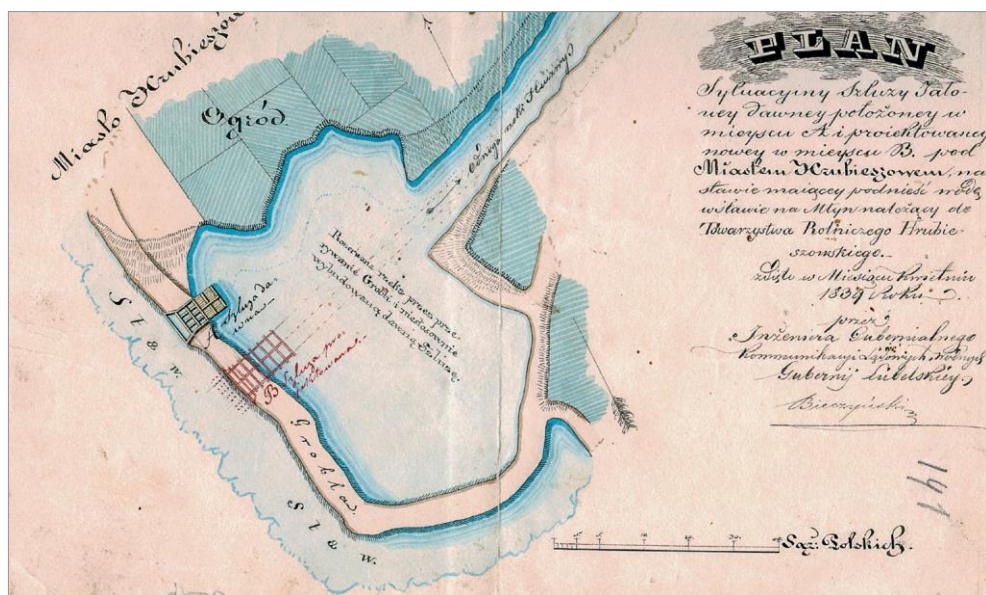
Radca kolejalny /-/ Bobakow(?)

Pomocnik naczelnika powiatu /-/ Zabon...

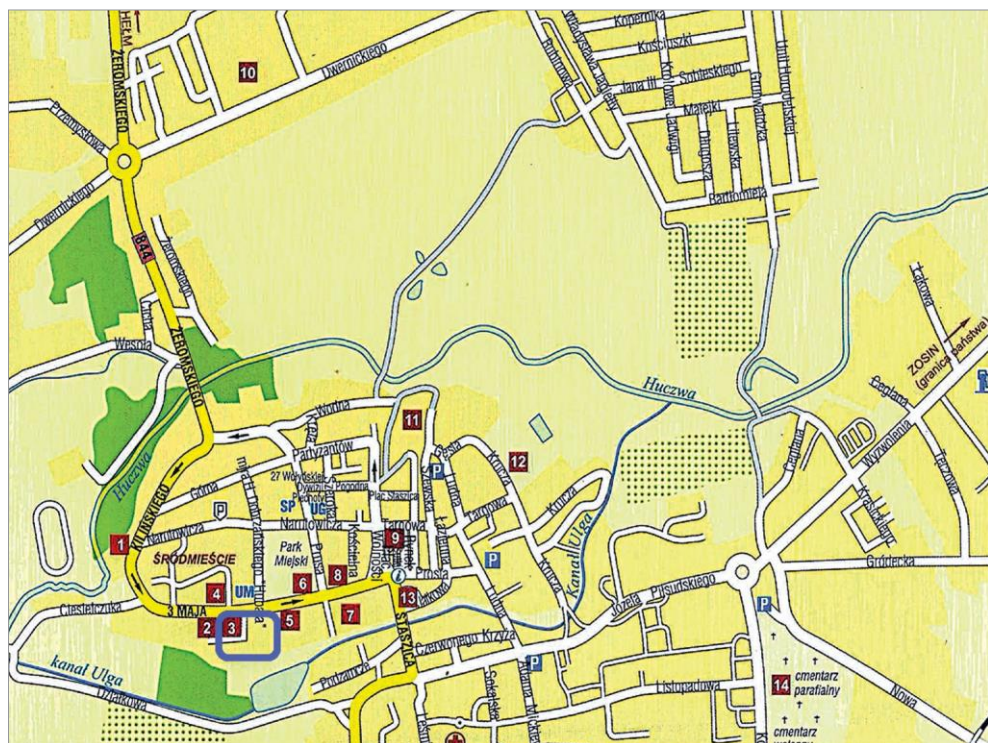

Ryc. 1. Odwrotnie zorientowany (północą do dołu) plan ogrodu Na Zamku burmistrza Józefa Kalickiego z 1825 r., z projektem usytuowania domu. APL, TRH, sygn. 630 – Rachunek kasy Towarzystwa... z roku 1829/30, s. 206-207. Czy jest możliwe, by położona na lewo od domu Górka do zniesienia ówczesnego placu TRH mogła być jakąś pozostałością po baszcie hrubieszowskiego zamku sprzed niemal dwóch wieków?

Ryc. 2. Wjazd do Hrubieszowa koroną grobli stawu młynowego ze służą jałową w 1839 r. APL, TRH, sygn. 483 – Akta licytacji na enterprzyzę budowy służy górnej [oraz sprawy reparacji służy i łotoków młynowych] 1820–1845, s. 141.

Ryc. 3. Fragment planu miasta Hrubieszowa. J. Bartczak, [w:] Przewodnik hrubieszowski/ Hrubieszów guide book, Kwidzyn 2020, s. 40.

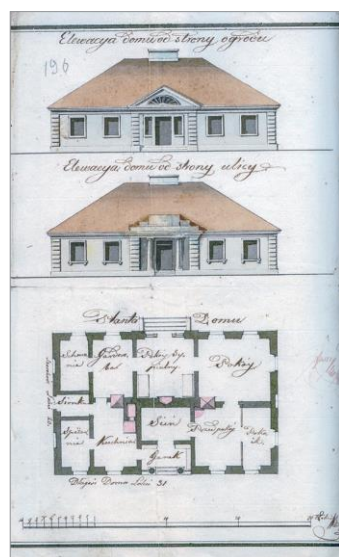
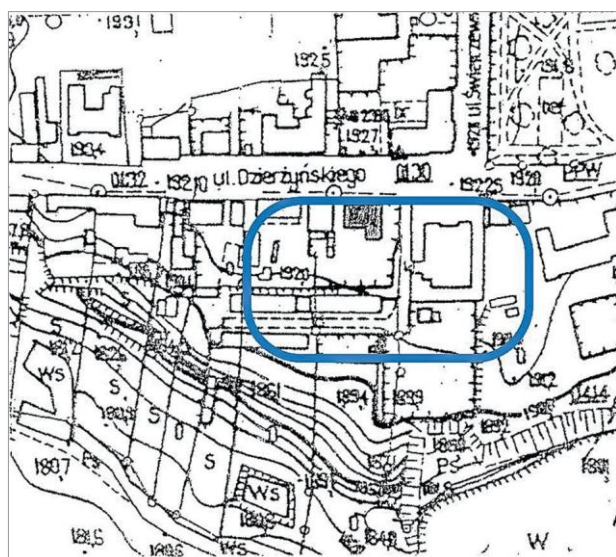

Ryc. 4. Hrubieszów i ziemia hrubieszowska, red. S. Jadczyk, b.m. 2005, s. 15: Tak prawdopodobnie wyglądał hrubieszowski zamek – szkic prof. Wiktora Zina (zbiory Muzeum im. ks. Staszica). Tekst na rysunku: Najprawdopodobniej brama; 12 m. Najdłuższa linia kurtyny, Moduł siatki pomiarowej; 1 grub. muru; 3 metry średnica baszty okrągłej wewnątrz; do muru; Śluza [„śluza” to miejsce usytuowania przez ks. S. Staszica ok. 1803 r. grobli ze śluzą jałową, po której koronie przebiegała droga do miasta, łącząc się z ul. Nową (główną ulicą miasta), przylegającą od zachodu do wymienionych przez burmistrza budynków starostwa!]; Narożnik południowo-zachodni zamku hrubieszowskiego. (Nieopodal Krzyża) Mury na głębokość około 1,2 cegła. Kamień (piaskowiec wapieni); Szkic do audycji telewizyjnej wykonany w oparciu o badania Instytutu H. Arch. i Kons. Zab. Polit. Krakowskiej w roku 1967. Materiały w opracowaniu.

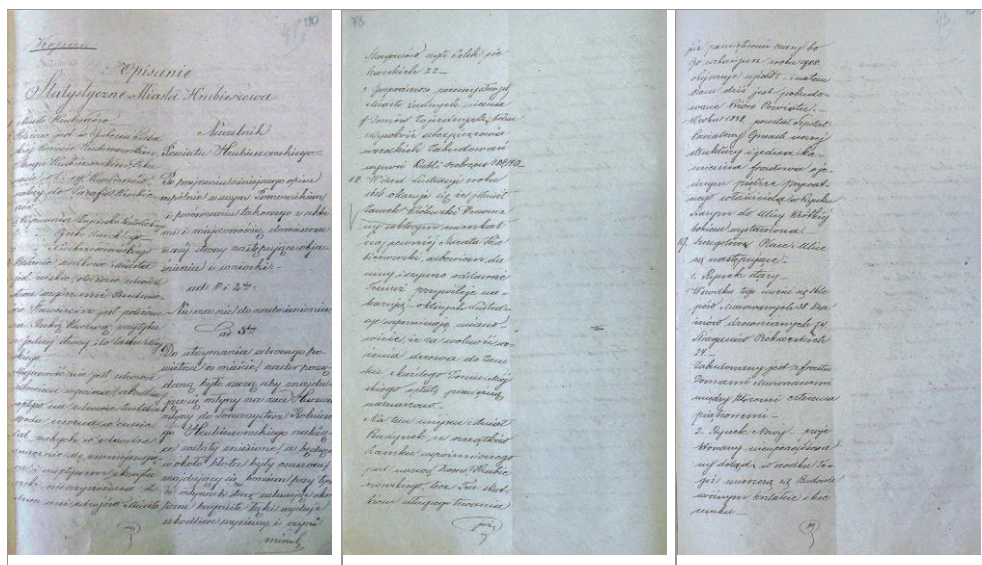

Ryc. 5. Dolny lewy róg planu Hrubieszowa z 1859 r. APL, zespół 636: Zbiór planów różnych urzędów, sygn. 145 – 1859–1860 r. Plan i projekt nowej regulacji miasta Hrubieszowa..., F. Bieczyński, rkps, wbw., 71,3 x 51 cm. W prawym górnym rogu usytuowana poziomo plebania; pod nią i pod ul. Nową także poziomo dwór Du Château; na lewo od dworu dwa (pionowe) nieznane budynki; dalej na lewo, przy ul. Nowej, budynek urzędu starostwa, a pod nim budynki gospodarcze (?) w granicach kwadratowego placu z wjazdem na dziedzińiec z drogi do grobli.

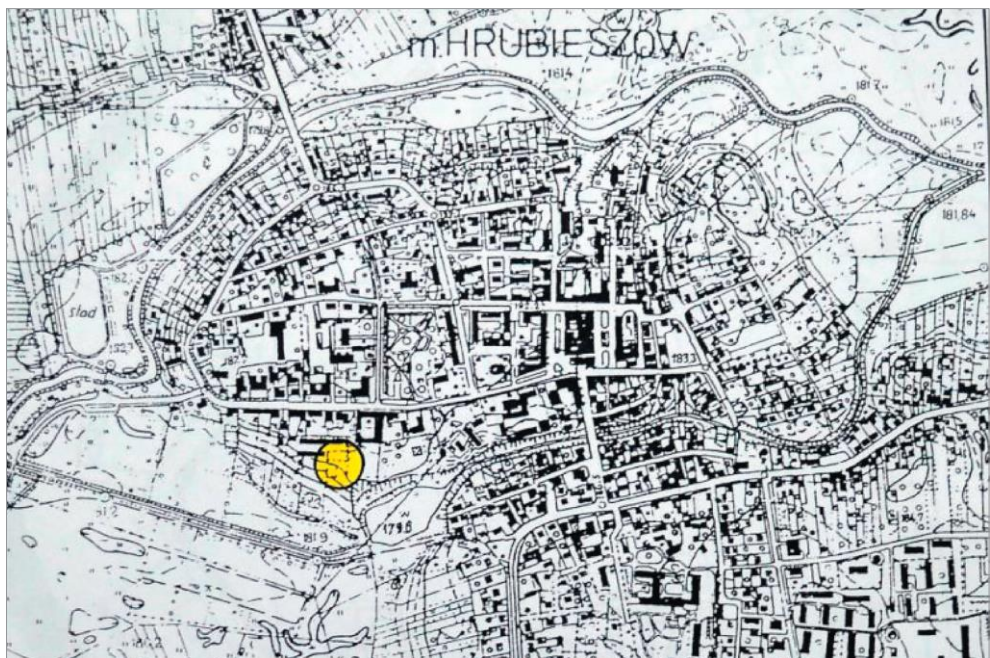
Ryc. 6. Fragment karty ewidencji zabytków architektury założonej dla obiektu Dwór Sejmik Powiatowy w Hrubieszowie. Zaczerniony dom burmistrza, na prawo od budynków hrubieszowskiego starostwa wycinek dworu Du Château, projekt domu Kalickiego z 1826 r. (został przez późniejszych właścicieli rozbudowany i zmienił nieco kształt lewego skrzydła), APL, TRH, sygn. – 630, op. cit., s. 196.

Ryc. 7. Karta tytułowa opisu i strony 79 i 80 z informacją o zabudowie terenu po byłym zamku.

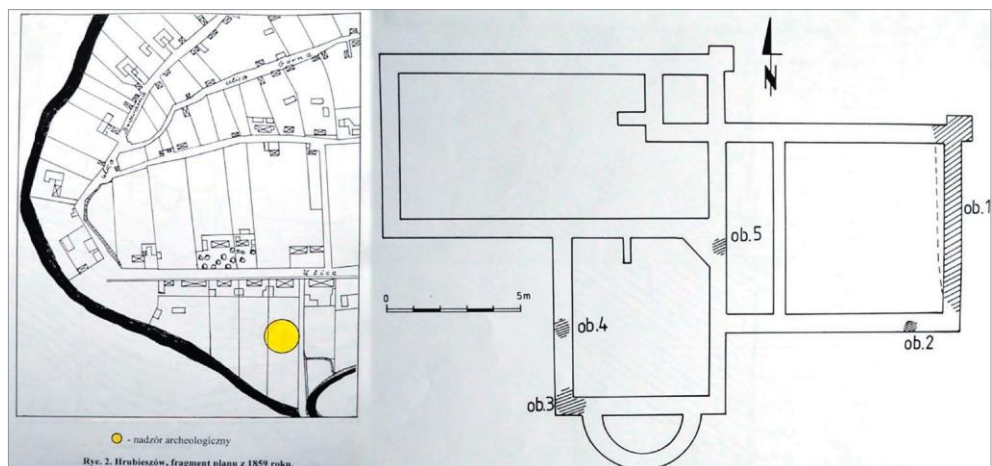

Ryc. 8. Lokalizacja nadzorów archeologicznych na planie Hrubieszowa oznaczona żółtym kółkiem. J. Niedźwiedź, *op. cit.*

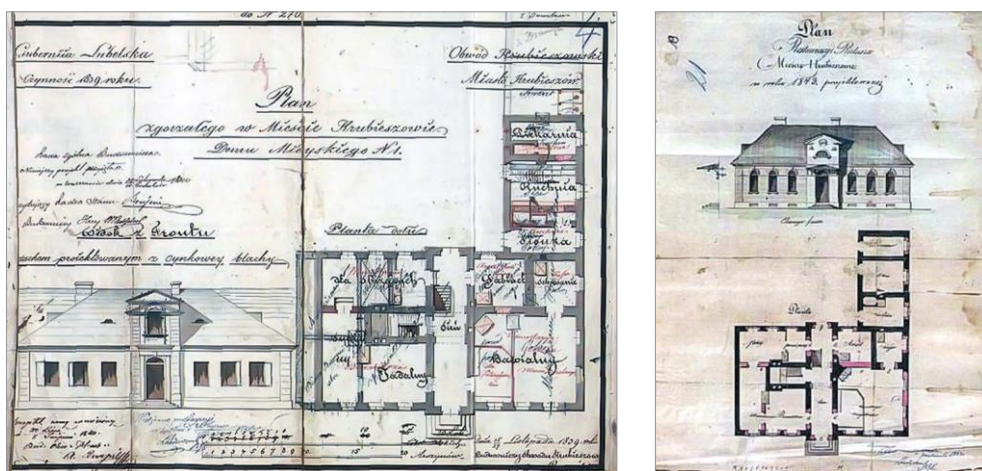

Ryc. 9. Lokalizacja nadzorów archeologicznych na planie Hrubieszowa oznaczona żółtym kółkiem. J. Niedźwiedź, *op. cit.*

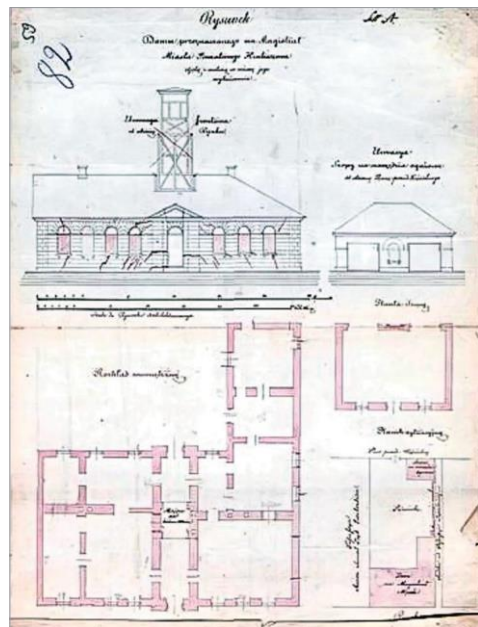
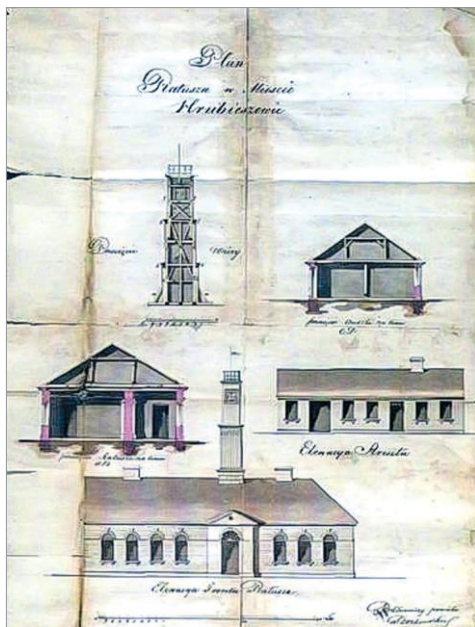

Ryc. 10. Lokalizacja nadzorów na wycinku planu i w wykopie wznoszonego budynku. J. Niedźwiedź, *op. cit.*, s. 12 i 14.

Ryc. 11. A. Quapil, *Plan zgorzalonego w Mieście Hrubieszowie Domu Miejskiego*, 1839, APL, RGL (1837–1866), oraz A. Borkowski-Dunin, *Projekt przebudowy tzw. Domu Miejskiego w Hrubieszowie na ratusz*, 1843, APL, RGL (1837–1866), Adm. sygn. 476, k. 9 i 19. Fot. Pracownia Reprograficzna APL, [w:] J. Żywicki, *op. cit.*, ilustracja 16 i 17.

Ryc. 12. A. Borkowski-Dunin, Projekt przebudowy tzw. Domu Miejskiego w Hrubieszowie na ratusz (wraz z dodaniem mu wieży), 1844 (?), APL, RGL (1837–1866), oraz W. Konkowski, Pomiar inwentaryzacyjny tzw. Domu Miejskiego w Hrubieszowie, przebudowywanego według projektu A. Borkowskiego-Dunina na ratusz, 1847, APL, RGL (1837–1866), Adm. sygn. 476, k. 21 i 59. Fot. Pracownia Reprograficzna APL, [w:] J. Żywicki, *op. cit.*, ilustracja 18 i 19.

Ryc. 13. Budynek przy ul. Pogodnej nr 7, którego budowę nadzorował śp. Stanisław Krasnopolski (położony niemal w połowie odległości pomiędzy ratuszem a wspomnianą kamienicą), którego fundamenty zapadły się następnego dnia po zalaniu. Fot. J. Panasiewicz, 2 lipca 2016 r.